

25 APRIL - 26 OKTOBER 2014

GOLDEN MIDDELEEUWEN

NEDERLAND IN DE MEROVINGISCHE WERELD, 400-700 NA CHR.

M

Fonds 1818

CF

ZABAWAS

AON

BankGiroLoterij

Rijksmuseum van oudheden

RAPENBURG 28 LEIDEN WWW.RMO.NL

ARCHEOLOGIE | MAGAZINE

ARCHEO LOGIE

GESCHIEDENIS - CULTUUR - EXPOSITIES - REIZEN

magazine

3
2014

Special Augustus - de Verheven Keizer: grenzen van zijn macht en zijn nalatenschap in het huidige Rome • **Nederland** - Bij nader inzien: oude opgravingen en nieuwe resultaten • **Slowakije** - 'De dag waarop de Rus mijn leven binnen stapte' • **Egypte** - Een studie naar menselijke haarresten uit Tell el-Amarna • **Nederland** - Topstukken uit de kaartencollectie in vernieuwd Scheepvaartmuseum

**SPECIAL
KEIZER
AUGUSTUS**

Nu met **GRATIS**
wereldkaart uit de
Atlas van Ortelius (1592)
(facsimile)

03

2014

Beleef het leven van de **Hunebed** **bouwers**

Ervaar de reis van de steen

**Voel de sfeer van het leven van
een hunebedbouwersgezin**

Proef de sfeer van het hunebed

Zie de schatten van eeuwen geleden

E: info@hunebedcentrum.nl
W: www.hunebedcentrum.nl

Bronnegerstraat 12
9531 TG Borger
T: 0599 23 63 74

Een memorabel persoon

De special maar ook enkele andere vaste rubrieken van dit nummer zijn gewijd aan de Romeinse keizer Augustus. Dit jaar namelijk wordt herdacht dat hij precies twee millennia geleden, op 19 augustus van het jaar 14 na Christus, overleed. Daarom wordt dit jaar in binnen- en buitenland ook wel als het Keizer Augustus-jaar aangeduid, wat zich onder meer in de vorm van lezingen en tentoonstellingen manifesteert. Daar proberen wij met dit speciale nummer ook een bijdrage aan te leveren, want de betekenis van deze persoon voor onze geschiedenis is alleszins gedenkwaardig, memorabel. Welhaast vanzelfsprekend krijgt ook dat historische aspect in dit nummer volop aandacht, maar toch vooral als opmaat naar onze specifieke invalshoek: de archeologie. Vanuit die hoek vragen wij ons voortdurend af wat er op onze planeet vandaag de dag nog aan sporen van die historie te zien valt. Wat Augustus betreft komen we dan uiteraard in Rome terecht, maar ook in onze gewesten. In zijn tijd herstelde Rome zich van een door ruim vijftig burgeroorlogen geteisterde stad in het bloeiende centrum van een nieuw wereldrijk. Zijn Rome is op veel plaatsen nog steeds zichtbaar, zoals we laten zien. Ook onze streken werden onder zijn leiding geromaniseerd en op veel plaatsen zijn daarvan nog talrijke sporen bij archeologisch onderzoek terug te vinden. Zijn goede vriend Varus verloor bij een gruwelijke veldslag met Germanen drie van zijn legioenen, waarmee de keizer de grenzen van zijn macht moest ervaren. Alleen archeologie lijkt antwoord te kunnen geven op de vraag waar deze veldslag plaatsvond, hetgeen eveneens in deze special wordt toegelicht.

En we gaan ook niet aan de keerzijde van dit alles voorbij. Augustus was in vele opzichten ook een man van twee gezichten. Wreed en meedogenloos, maar tegelijkertijd lankmoedig en vergevingsgezind, traditioneel en tegelijk vooruitstrevend, stond hij als een Janusachtige figuur tussen de oude Romeinse republiek en het nieuwe (door hem begonnen) keizerrijk. Hij was een zeer geslepen politicus die zich terdege realiseerde dat hij zijn eigen machtsstreven voortdurend moest maskeren met traditionele republikeinse vormen.

Zijn herdenking heeft eveneens keerzijden, zoals we ook belichten. Maar al te vaak is in de loop van de geschiedenis door verschillende heersers in allerlei toonaarden bezongen dat Augustus de eerste was die streefde naar een verenigd Europa. Zijn rijk werd daarbij als model aangemerkt voor het uitbouwen van een nieuw Europees of zelfs wereldrijk. Frankische koningen, Habsburgse heersers, Napoleon, om maar eens enkele te noemen, gebruikten – of soms misbruikten – de nagedachtenis aan Augustus soms om hun eigen machtsstreven te legitimeren.

In het fascistische Italië werd bijvoorbeeld de herdenking van zijn tweeduizendste geboortedag aangegrepen om de wereld de grootsheid van het Romeinse rijk, de Romeinse geest en het Romeinse vernuft te laten zien. Waar na tijden van oorlogen hoop wordt gekoesterd op betere tijden wordt Augustus nogal eens als een vredesicoon aangeroepen, doordat hij een einde maakte aan een periode van burgeroorlogen en vrede vestigde. Ook vandaag de dag nog wordt soms op Augustus nog de nadruk gelegd als de man die de kunsten heeft gestimuleerd en gezorgd heeft voor een soort verenigd Europa. Daargelaten of dat juist of onjuist is, bestaat het gevaar dat die nagedachtenis misbruikt wordt voor minder fraaie politieke doeleinden. Of dat die in een cultuur van herdenkingen van verjaardagen of van het begin of einde van oorlogen een al te grote commerciële lading krijgt. Mijns inziens is Augustus een memorabele persoon, niets meer en niets minder.

Lou Lichtenberg, hoofdredacteur

loulichtenberg@home.nl

Colofon

ARCHEOLOGIE MAGAZINE

Verschijning 6 maal per jaar
ISSN 1566-7553

UITGAVE

Virtumedia
Postbus 595
3700 AN Zeist
Tel: 030 - 692 06 77
Fax: 030 - 691 33 12
www.archeologieonline.nl
Pepijn Dobbelaer | uitgever
David Veldman | bladmanagement
dveldman@virtumedia.nl

REDACTIEADRES

Koraaldijk 133
4706 KG Roosendaal
Tel: 0165 - 541 010
06 - 275 904 11
loulichtenberg@home.nl
redactie@archeologieonline.nl
Lou Lichtenberg | hoofdredacteur
Ineke Geraerds | adjunct-hoofdredacteur, eindredactie

MEDEWERKERS

L. Amkreuz, R. Asselbergs, C. Bakker, R. van Beek,
G. Bierenbroodspot, Jolanda Bos, A. Carmiggelt,
G. Creemers, H. Curvers, M. Dekeersmaeker, M. Doesburg,
E. van Elten, A. Engels, N. de Groot, R. Halbertsma,
T. Holleman, R. Knoop, R. Kok, J. de Korte, L. Kruijff,
J.J.B. Kuipers, H. Mulder, C. Nieuwenhuysse,
H. Oosterveen, S. Out, L. Petit, R. van der Putte,
D. Raemaekers, M.J. Raven, B. Schaap, A. van Schaik,
E. Seymour, M. Steiner, C. Straus, T. Toebosch, R. Tummers,
A. Veldmeijer, L. Verhart, J. Vermeulen, V. van Vilsteren,
B. Vranken, B. Wagemakers, A. Willemsen

FOTOGRAFIE

Tenzij anders vermeld: Coral Press

BASISLAYOUT

Geeske Visser | www.studiadaredevil.nl

VORMGEVING

Geeske Visser | www.studiadaredevil.nl

DRUK

Veldhuis Media B.V., Raalte

ADVERTENTIES

Merijn van Stralen
Tel: 030 - 69 311 77
mvanstralen@virtumedia.nl

DISTRIBUTIEUR

VMBpress, Heemskerk

ABONNEMENTEN

Voor vragen over abonnementen:

Abonnementenland
Postbus 20
NL-1910 AA Uitgeest
Tel: 0251-257926
(vanuit België: 0031 251 257926)
Fax: 0251-310405
(vanuit België: 0031 251 310405)
of via www.aboland.nl

Archeologie Magazine is een vakblad over archeologie, geschiedenis en cultuur en verschijnt 6x per jaar. Opzegging dient schriftelijk te geschieden, uiterlijk twee maanden voor afloop van de abonnementsperiode.

Abonnementsprijzen: Nederland & België jaarabonnement (6 nrs) € 39,95 | Studenten € 26,50
Europa € 52,50 | Buiten Europa € 59,95

© Copyright 2014

Niets uit deze uitgave mag worden vervaelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze dan ook, zonder schriftelijke toestemming van de uitgever.

Door het opnemen van advertenties doet de redactie van Archeologie Magazine c.q. de uitgever geen aanbeveling van de daarin vermelde diensten of producten.

Inhoudsopgave

Archeologie Magazine 3, 2014

Cultuur

Column

Culinair

Reizen

Opinie

Nieuws

Special

Tentoonstellingen

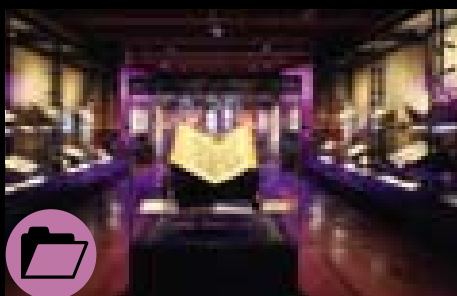
Media

Geschiedenis

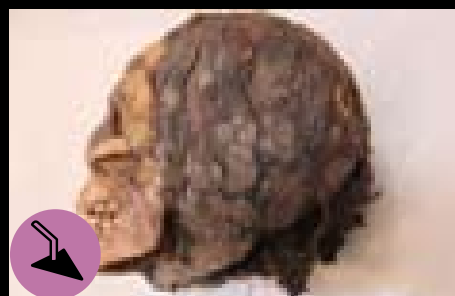

Archeologie

06 Kaarten en Atlassen: topstukken uit een topcollectie

Nederland

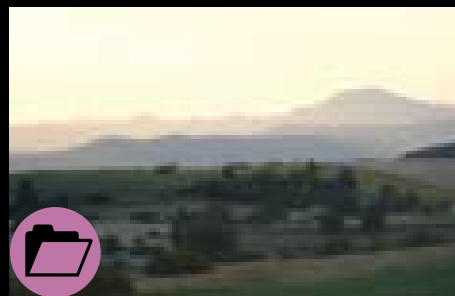
12 Wat haar van de doden vertelt

Egypte

19 Keizer Augustus

Special

40 'De dag waarop de Rus mijn leven binnen stapte'

Slowakije

52 Opnieuw ontdekt!

Nederland

Vaste rubrieken

10 Eetsporen	46 Sander Out
16 Omzien Leo Verhart	47 Media Nieuws
35 Knopen doorhakken	48 Belgisch Nieuws
36 Nederlands Nieuws	50 Tentoonstellingen
38 Arabische voetstappen	55 Oudheden onderzoekt!
43 SPA Uitgevers Nieuws	56 Benno Vranken
44 Onderwater Nieuws	57 Agendatips
45 Han Mulder	

Kaarten en atlassen: topstukken uit een topcollectie

Vernieuwde tentoonstelling in vernieuwd Scheepvaartmuseum

Het vernieuwde Scheepvaartmuseum in Amsterdam heeft zo langzamerhand ook een nieuwe faam verworven als museum waar je niet alleen topstukken kunt zien die 500 jaar maritieme historie van Nederland illustreren, maar waar je ook op een moderne wijze die historie in allerlei facetten kunt beleven. Bij de heropening in 2011, na een grondige renovatie van vier jaren, presenteerde het museum zich als een meer gethematiseerde en meer op doelgroepen gerichte eigentijdse verzamelplaats van tentoonstellingen. Voorzien was daarbij dat de tentoonstelling over cartografie, waar vooral globes van vóór 1800 te zien waren, na twee jaar weer vernieuwd zou worden vanwege hun kwetsbaarheid. Onlangs werd de vernieuwde cartografietentoonstelling geopend met topstukken uit de uitgebreide kaarten- en atlascollectie van het museum. We namen er een kijkje, mede tegen de achtergrond van het hoe en waarom van de vernieuwingen in dit museum.

Maandagochtend in Het Scheepvaartmuseum. Op het 'Open Pley'n' is het een drukte van jewelste. Verschillende schoolklassen van puberende jongelui en in ieder geval minder luidruchtige toeristen komen vanuit de hoofdingang 'Zuid' in deze grote centrale hal samen. Onder een overkapping van glas en metaal, geïnspireerd op de kompaslijnen op oude zeekaarten, functioneert deze hal als uitvalsbasis van waaruit de drie andere windrichtingen kunnen worden gekozen die elk toegang bieden tot verschillende tentoonstellingen. Medewerkers van de informatiebalie op dit Open Pley'n fungeren als bakens in deze onstuimige zee. Via hen ontmoeten we Diederick Wildeman, conservator zeevaartkunde en bibliotheekcollecties, die ons alles over het vernieuwde museum en de recente vernieuwde tentoonstelling weet te vertellen.

's Lands Zeemagazijn

'We bevinden ons hier in het monumentale bouwwerk dat oorspronkelijk dienst deed als opslagplaats van de Amsterdamse Admiraliteit en stond bekend als 's Lands Zeemagazijn, later werd het een magazine van de Koninklijke Marine', zo begint hij zijn introductie. Het verrees in 1655 naast de scheepswerf voor de oorlogsvloot. Het gebied naast het museum is nog steeds militair terrein. In dit pakhuis werden goederen als kanonnen, zeilen, vlaggen en scheepsuitrusting voor de vloot opgeslagen. Maar medio

Atlas Ptolemaeus uit 1482.

Links: De hernieuwde afdeling Cartografie van Het Scheepvaartmuseum met topstukken uit de collectie atlanten. (foto: Photo Republic © Het Scheepvaartmuseum)

Inzetje: Diederick Wildeman, conservator zeevaartkunde en bibliotheekcollecties van Het Scheepvaartmuseum op het 'Open Pleyn', onder de overkapping van glas en metaal, geïnspireerd op de kompaslijnen op oude zeekaarten. (foto: Coral Press)

20^e eeuw bleek het pand steeds minder geschikt voor de opslag van goederen. Begin jaren zeventig van de vorige eeuw werd besloten het een nieuwe bestemming te geven, als pakhuis voor de topstukken van Het Scheepvaartmuseum. In april 1973 werd hier Het Scheepvaartmuseum geopend. Dat museum bracht oorspronkelijk een chronologisch, licht thematisch ingedeeld verhaal over de Nederlandse maritieme geschiedenis, waarbij onderwerpen als de zeevaart, binnenvaartvisserij, koopvaardij en oorlogsvaart de revue passeerden. In de loop van de jaren negentig werd steeds meer geconstateerd dat het verhaal van het museum niet meer voldoende werd opgepikt. Bezoekers konden het op de eerste verdieping, waar de historie tot in de 18^e eeuw werd belicht, nog enigszins volgen, maar raakten het spoor bijster op de tweede verdieping, waar de recentere geschiedenis centraal stond. Bovendien veronderstelde deze presentatie bij de bezoeker behoorlijk wat kennis over de chronologie van de Nederlandse geschiedenis en dat blijkt steeds minder het geval te zijn. Vandaar dat besloten werd bij de intussen ook broodnodig gebleken renovatie tegelijk een andere presentatiewijze van de collecties door te voeren.'

Het vernieuwde museum

Gedurende de jaren 2007 tot 2011 was het museum voor renovatie gesloten. Deze omvatte naast een grondige opknappbeurt en

de aanleg van een klimaatbeheersing ook aanpassingen met het oog op het groeiende aantal bezoekers. 'En voor de nieuwe presentatie', vervolgt Wildeman. 'Die beoogt een geheel gethematiseerd en speciaal op doelgroepen toegespitst pakket van verhalen, belevenissen en objecten aan te bieden en niet langer meer één chronologisch verhaal met objecten. Dit wordt allereerst nagestreefd door thema-exposities voor het bredere publiek en voor scholen, tentoonstellingen dus waarin telkens één thema centraal staat. Op dit moment zijn dat exposities over thema's als de walvisvaart, Nederland in de Gouden Eeuw, de haven van Amsterdam en een tijdelijke over het Nederlandse aandeel in de slavenhandel: 'De Zwarte Bladzijde', tot en met 31 augustus 2014. Daarnaast hebben we het multimedia spektakel 'De Zeereis',

waar de bezoeker lopend door een aantal zalen sfeerindrukken krijgt van de maritieme wereld en haar geschiedenis. Buiten aan de steiger bieden we via de exacte kopie van het in 1749 vergane VOC-schip 'De Amsterdam' de mogelijkheid te beleven hoe het vroeger in zo'n schip eraan toe ging. En uiteraard laten we nog steeds objecten zien en wel in aparte tentoonstellingen over de thema's schilderijen, scheepsornamenten, navigatie-instrumenten, fotoalbums, jachtmodellen, verfijnde kunstvoorwerpen en tenslotte cartografie. Cartografie is de eerste tentoonstelling die na de heropening van het

Het Scheepvaartmuseum. (foto: Coral Press)

Kaart van de wereld uit de Atlas Maior van Blaeu uit 1660.

museum vervangen werd. Die vervanging voorzagen we reeds bij de heropening, omdat de voorwerpen die daar toen getoond werden: oude globes van overwegend papiermaché, erg gevoelig zijn voor licht en temperatuurschommelingen. In plaats van globes laten we daar nu sedert april jongstleden kaarten en atlassen uit de periode 1482 tot 1665 zien.' Die kennen overigens ook een vergelijkbare gevoeligheid en met het oog daarop worden ze in speciale klimaatvitines getoond, waarin ze alleen na het aanraken van een knop 30 seconden onder een wat hoger lichtniveau te bewonderen zijn.

De Atlassen

Het indelen van die hernieuwde afdeling was alleen al een vraagstuk van formaat. Want hoe maak je een selectie uit de grandioze collectie atlassen waarover Het Scheepvaartmuseum beschikt en die tot de top vier van de wereld behoort? Die collectie omvat alleen al zo'n 550 titels, waarvan sommige ook nog vele delen tellen, terwijl er in totaal maar in de veertig kaarten uit die exemplaren getoond kunnen worden. Omdat de tentoonstelling ook een visueel spektakel moet zijn, koos Diederick Wildeman ervoor in de atlas-

senselectie in ieder geval topstukken uit de collectie op te nemen. 'En dan kom je al gauw uit bij materiaal van de familie Blaeu. Die kaartenmakers hebben zulke mooie atlassen gemaakt, dat ik de expositie met dit hoogtepunt ook laat eindigen. Wat daarna aan atlassen is verschenen was uiteraard voor de cartografie belangrijk, maar kan uit visueel oogpunt toch niet aan Blaeu tippen.' De tentoonstelling opent met een prachtig exemplaar uit de verzameling Ptolemaeus-atlassen van het museum. Claudius Ptolemaeus (vermoedelijk 87 tot na 150 n.Chr.) was een Griekse geleerde – onder meer

astroloog, geograaf en wiskundige – die in Alexandrië leefde. Hij werd mede bekend door zijn werk 'Geographia', waarin hij een beschrijving van de wereld presenteerde op een systematische manier zoals dat nog nooit was gedaan. Wildeman: 'Dit werk bevatte een handleiding voor het maken van kaarten, inclusief een lijst van de geografische posities van duizenden plaatsen. Het handschrift hiervan is in Constantinopel bewaard gebleven maar zonder de bijbehorende kaarten. In 1406 wordt het in Italië vanuit het Grieks in het Latijn vertaald en dan gaat het balletje rollen. Hoewel de bijbehorende kaarten niet zijn overgeleverd, kon men op basis van de lijst van de vele plaatsen met hun coördinaten de kaarten wel

Links: Kaart van Ieper (B) uit het Stedenboek Nederland - Zuid-Nederland en huidige België van Blaeu.

Rechts: Blaeu, Stedenboek Nederland - Zuid-Nederland en huidige België: afbeelding van een Romeinse zuil, een grafmonument, in het dorpje Igel in Duitsland, vlakbij de grens met Luxemburg. De zuil staat nog steeds in het dorp.

Kaart van de Middellandse Zee uit de Atlas van Claesz, 1595.

onder zijn leiding groeide het atlassenproject uit tot één van de grootste en kostbaarste uitgaven op cartografisch gebied. Fraaie voorbeelden ook van de Blaeu-werken aan het slot van deze tentoonstelling, waaronder de Atlas Maior (in zestien delen en met zeshonderd kaarten, alsmede de stedenatlassen van de Nederlanden en van Italië. Wat de inhoud van al die werken betreft kan de tentoonstelling helaas maar enkele originele pagina's in de vitrines tonen. Begrijpelijk, gelet op hun kwetsbaarheid. Maar als troost voor bezoekers die toch meer van hun inhoud willen zien voorziet de nieuwe museale presentatie in een aardig alternatief: via twee monitoren kan door digitale versies van 19 nagenoeg complete atlassen gebladerd worden. Met als toefje op de taart de mogelijkheid om van een pagina een jpeg-versie naar een emailadres te verzenden, bijvoorbeeld als aandenken op je bureaublad. Je ziet het maar weer: elke tijd heeft zijn eigen technische hoogstandjes.

Tekst: Lou Lichtenberg

Overige foto's: Het Scheepvaartmuseum

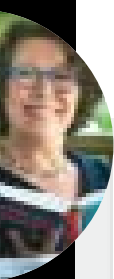
reconstrueren. De eerste gedrukte versie met kaarten dateert van 1477 en Het Scheepvaartmuseum heeft twee exemplaren uit 1482 en twaalf edities van de Ptolemaeus-atlassen.' Een van de exemplaren uit 1482 siert de tentoonstelling met een prachtig gekleurde kaart van de toen bekende wereld, waarop Amerika nog ontbreekt. Dat werd in de decennia die volgden wel anders: ontdekkingsreizen maakten steeds meer duidelijk dat het wereldbeeld van Ptolemaeus niet exact en volledig is. Steeds meer nieuwe kaarten werden aan het kaartboek toegevoegd. Twee Vlaamse cartografen, Abraham Ortelius en Gerard Mercator, komen elk met eigen atlassen, waarin zij nieuwe kaarten met beschrijvingen van landen en volken brengen op basis van actuele informatie van wereldreizigers. De Amsterdamse uitgever Cornelis Claesz. neemt dit stokje van hen over en introduceert ook een nieuw fenomeen: zeeatlassen. Van het werk van deze kaartenmakers resp. -uitgevers laat de tentoonstelling fraaie voorbeelden zien. Dan verschijnen vader en zoon Blaeu ten tonele. Vader Willem (1571-1638) werkte

aanvankelijk als instrumentmaker, maar leerde ook globes maken en begon een uitgeverij voor kaarten, prenten en boeken. Begin 17^e eeuw maakte hij zijn eerste landkaarten en ging hij ook andere kaarten en zeemansgidsen uitgeven, in 1631 gevolgd door zijn eerste atlas als appendix op de atlassen van Ortelius en Mercator. Drie jaar later verscheen de atlas niet meer als appendix, maar als een compleet zelfstandig werk onder de naam 'Atlas Novus' (Nieuwe Atlas). Willem werd opgevolgd door zoon Joan (1596-1673) en

Blaeu, Stedenboek Italië - Napels en Sicilië, afbeelding van een uitbarsting van de Vesuvius.

'De atlassen. Op reis langs kaarten en atlassen die ons wereldbeeld voorgoed veranderden' in Het Scheepvaartmuseum, 1^e verdieping, Kattenburgerplein 1, Amsterdam, www.hetscheepvaartmuseum.nl

Ons eetverleden is lang niet zo saai als de meeste mensen denken. Om dat te illustreren laten we zien welke bronnen voor culinair historisch onderzoek er allemaal zijn. Manuscripten in archieven, kookboeken in bibliotheken, archeologische vondsten, schilderijen, gebruiksvoorwerpen, en literatuurverwijzingen. Ze vertellen allemaal iets over onze eetcultuur.

De graten van de visch

Waar was de haring?

'Vis, vis, verse vis, die vannacht gevangen is.' Zo'n kinderliedje waarop je iemand het water in jonaste. Van je één, twee, drie. Daar moet ik toch altijd aan denken als ik vis koop. Vissen als voer voor archeologen zijn lastige dieren. Er blijft niet zo veel van ze over. Hooguit wat schubben en graten, maar het merendeel van het graatwerk verdwijnt eenvoudig in de loop der tijd. Al heb je bij grotere vissen wat vaker beet. Wat leren we van dat vondstenmateriaal? En zegt dat ook iets over de bereidingswijze? Bij recente opgravingen van de vroegmiddeleeuwse nederzettingen in Leidsche Rijn, Oegstgeest en een deel van Dorestad is het vismateriaal uitvoerig bestudeerd. Heel veel lokale zoetwatervis kwam boven water: snoek, zalm, steur, baars en brasem. Maar niet onze nationale trots: de haring. Toch... de

haring, zo leert ons het Liber Floridus Lamberti uit 1125 was 'een visje dat men uiterst gemakkelijk kan inzouten en op die wijze voor een lange tijd verduurzamen.' Het was even wachten. Alleen, nog niet in onze prehistorie.

Variatie in vis

In prehistorisch Noord-Holland blijken veel kabeljauwachtigen en platvissen gegeten te zijn. Van haring echter geen spoor. Misschien is dat wel omdat de haring verder op zee leefde, dan voor een kustbewoner in die tijd bereikbaar was. Ook in latere perioden is de haring niet of nauwelijks te vinden, met uitzondering van Romeins Vlaardingen. Daar stonden haring, kabeljauw, snoek, winde en zalm op het menu. Opgravingen in Velsen echter, leveren 33 vissoorten op in de Romeinse haven, maar geen haring. De Vroege Middeleeuwen in Den Haag (Mero-

vingische Tijd) leert ons dat de mensen doornhaai, harder, heilbot, kabeljauw, platvis, poon, schelvis, snoek, stekelrog, steur, en zalm aten. Maar geen haring. Bij het onderzoek naar de resten van het adellijke Huis ter Kleef in Haarlem is wél een harinkje gevonden. In de 13e-eeuwse afvallagen – lees ik in een artikel van archeoloog Roel Lauwerier – is er een minimale hoeveelheid restmateriaal van haring gevonden. Ze aten daar toen liever schelvis.

Gezouten en gedroogd

Zeevis werd in gedroogde of gezouten vorm ook naar het achterland vervoerd. Schriftelijke bronnen hebben het met name over haring. Maar natuurlijk ook over stokvis, gedroogde kabeljauw. Dat de handel in (stok?) vis al vroeg in de Middeleeuwen op gang kwam bewijst de vondst van 3000 kabeljauwgraten op 95 verschillende plekken in het

Londen van de vroege 13^e eeuw, zo viel te lezen in *Antiquity*. De verwachting was dat er een geleidelijke groei van de consumptie zou zijn, parallel aan de groei van de stad. Maar het blijkt dat de hoeveelheid importvis verviervoudigde tussen 1100 en 1300, ten koste van de lokaal gevangen kabeljauw. Koppen van de vis werden gewoonlijk gesneld als onderdeel van het conserveringsproces gedurende het transport over lange afstand. Dus als er resten van vissenkoppen werden gevonden ging het specifiek om lokaal gevangen vis. Alle andere botjes konden zowel aan de import als de lokale vis toebehoord hebben. In het begin van de 13^e eeuw zijn er opeens meer staarten dan koppen. De import blijkt ver uit het noorden te komen, misschien wel de noordelijke IJzee. Het is onduidelijk hoe de vis geconserveerd werd tijdens de reis. Gedroogd? Gezouten?

Haringvisserij

In de 13^e eeuw is de Vlaamse kust en het Zwin bezaaid met vissersdorpjes van Boulogne aan Zee tot Antwerpen. De vissers van Boulogne moeten in de 12^e eeuw belasting betalen (tienden) over de haring- en makreelvangst aan de abdij van Sint Wulmar. Pas na 1150 nam de haringvisserij kennelijk enige omvang van betekenis aan. De haringvisserij was er een voor de handel, het merendeel ging geconserveerd naar de markten in de steden. De tot nu toe oudste schriftelijke sporen van handel in vis dateren uit de 11e eeuw uit Zuid-Vlaanderen, waar in Atrecht in 1024 grote hoeveelheden vis waren aangevoerd en verhandeld: haring, plaaijs, kabeljauw werden getaxeerd per vat. Walvisvlees per honderd porties, en paling per 'pisa'. Andere vissoorten als steur, zalm en meerzwin werden per stuk belast. De vismarkt in Gent wordt voor het eerst vermeld in 1191. Tot en met de 19^e eeuw aten we in ons land minstens evenveel riviervis als zeevis. Dat viel zelfs buitenlandse bezoekers aan het

begin van de 13^e eeuw op. De vis voorzag van oudsher in een niet geringe mate in de grote behoefte aan vis van de klooster-gemeenschappen en eerste steden. De meeste abdijen bezaten goed gevulde visvijvers en ze hieven tienden op de binnenwatervisserij. De meest verorberde binnenwatervis was de paling, daarnaast volgens een glossarium uit 1250 in Vlaanderen: grondel, karper (gïmporteerde kweekvis), baars, lamprei en meerval. Van de 12^e eeuw af neemt de zeevisserij de rol over om aan de groter wordende behoefte aan vis – vooral tijdens de talrijke vastendagen – te voldoen.

Kaken

In de 12^e eeuw was er in Denemarken al een bloeiende haring-industrie. Aan het Roskilde-fjord lag een vissersdorpje dat is teruggevonden. In afvalkuilen heeft men monsters genomen van de inhoud en kwam men tot de conclusie dat er de droeve resten van 1150 haringen in zaten. Het waren vooral de voor-kanten van de haring, er werd dus al gekaakt. En er werd ook gezouten. Beide handelingen zijn nodig om de vissen te kunnen conserveren en verhandelen. In de 14^e eeuw ontstond er op Skåne een levendige handel in deze vissen naar Vlaanderen. Dankzij die handel zal de techniek van het kaken wel in onze streek beland zijn. Willem Beukelszoon mag naast Hansje Brinkers in het Fantasiegeschiedenismuseum. Misschien is de Vlaams-Nederlandse bijdrage wel geweest dat we aan boord zijn gaan kaken en inzouten, in plaats van aan land.

RECEPT

Hebben we kookboeken uit die vroege tijd? Jazeker. We kennen de heer Vinidarius, die zijn eigen recepten aan het kookboek van de Romein Apicius toevoegde. Hij grilt vis met peper, lavas, bonenkruid, gedroogde ui en azijn en maakt de saus af met gepureerde dadel, (gekookte) eidooier, honing, azijn, vissaus, olie en ingekookte wijn. Over de langoustines doet hij een saus van peper, lavas, selderijzaad, azijn, vissaus en (gekookte) eidooier. Dat klinkt erg lekker, maar ook nog wel heel Romeins. De Middeleeuwen bieden meer keus.

Vis in zoetzure saus

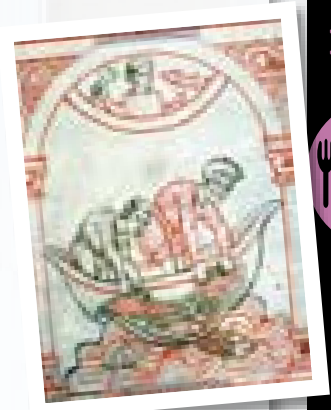
Vrij naar Utilis Coquinario, ca 14^e eeuw.

Ingrediënten:

- 1 tarbot, griet of rog
- 2 dl Rijnwijn (wit)
- 2 dl witte wijnazijn
- 1 eetlepel honing
- 1 fijngehakte ui
- 1 handje gele rozijnen
- 1 handje krenten
- 3 kruidnagels
- ½ theelepel staartpeper (cubebe)
- ½ theelepel zwarte peperkorrels
- 1 blaadje foelie
- half stokje kaneel
- 1 theelepel korianderzaad
- 1 cm gemberwortel, geraspt
- zout naar smaak
- olijfolie (het is natuurlijk ook mogelijk om gemalen foelie, kaneel, koriander of gember te gebruiken. Daarvan maak je dan een mix, die, aangelengd met een scheutje wijn om klonteren te voorkomen, bij de saus gaat).

Bereiding:

- Maak de vis schoon, verwijder schubben en vinnen en binnenwerk en snijd hem in stukken.
- Maak een saus van de witte wijn en de witte wijnazijn en de honing in een pan met dikke bodem op een niet al te hoog vuur.
- Wanneer het geheel kookt doe je er de stukjes ui, rozijnen en krenten, kruidnagels, foelie, gember, kaneel, het korianderzaad en (cubebe) peperkorrels bij.
- Laat dit zachtjes meekoken.
- Braad vlak voor het opdienen de moten vis in een braadpan met olijfolie snel gaar aan beide kanten.
- Breng vlak voor het opdienen de saus op smaak met zout en vis er eventueel de kruidnagels, foelie en kaneel uit.
- Serveer de moten vis op een grote schotel met de saus erover.

Wat haar van de doden vertelt

Een studie naar menselijke haarresten uit Tell el-Amarna, Egypte

In Midden-Egypte ligt Tell el-Amarna, een stad die gedurende ongeveer 20 jaar bewoond werd in de 14^e eeuw voor Christus. De stad werd gebouwd door farao Echnaton, de vader van Toetanchamon. Deze periode vertegenwoordigt een zeer turbulent deel van de Egyptische geschiedenis waarin de religie en de culturele gebruiken drastisch werden veranderd. Nu, bijna 3500 jaar later, worden de resten van deze stad opgegraven en kunnen archeologen deze veranderingen van de Egyptische samenleving goed volgen. Sinds 2006 wordt ook het grafveld van de stad opgegraven. Jolanda Bos maakt deel uit van het onderzoeksteam en is verantwoordelijk voor de studie van de menselijke haarresten.

De South Tombs Cemetery

De Egypt Exploration Society en de Amarna Trust graaft al jaren, onder leiding van archeoloog Barry Kemp, naar de resten van het grafveld dat in het zuidelijke deel van Amarna, nabij de graven van de edelen, is gevonden. Het grafveld werd door uitspoeling van botmateriaal ontdekt. Regenwater dat zich in een kleine zij-wadi verzamelt, voerde kleine stukjes bot mee die de aanwezigheid van het grafveld verraadde. Duizenden ondiepe graven, soms slechts centimeters onder het oppervlak, werden aangetroffen in deze kleine wadi. Hier is de 'gewone man' uit Amarna begraven. Vlak onder het oppervlak werden de afgelopen jaren duizenden graven aangetroffen. De lichamen zijn vaak alleen door de natuurlijke omstandigheden van het zand (gedeeltelijk) gemummificeerd. In het grafveld zijn daarom voornamelijk skeletten aangetroffen en de weke delen van het lichaam zijn maar zeer sporadisch bewaard gebleven. Een studie van de menselijke resten laat zien dat de meeste individuen onder slechte omstandigheden leefden. Hun skeletten of gemummificeerde resten zijn veelal in matten gewikkeld en met weinig grafgiftten begraven. Het lijkt er ook op dat de lichamen soms in haast zijn begraven, mogelijk omdat de individuen gestorven zijn door een epidemie. Hier wordt nog verder onderzoek naar gedaan. Wat vaak goed bewaard is gebleven, naast het botmateriaal,

Een goed geconserveerde haardracht waarbij zwarte extensies zijn gezet in gekleurd grijs haar.

Links: Blik op de opgravingen van het grafveld. Rechts: In de werkruimte in het opgravingshuis worden de schedels beschreven, bestudeerd en opnieuw verpakt.

Hier is goed te zien op welke wijze de extensies in de haren zijn bevestigd en mee gevlochten.

is het haar en daarmee de haardracht van de individuen die er begraven zijn. Dit geeft een goede indruk van de begrafenisgebruiken van de inwoners van de stad en daarmee ook van de soms veranderde culturele gebruiken van de periode.

Een inventarisatie van haardrachten

De afgelopen jaren is het onderzoek gestart naar de haardracht van de inwoners van Amarna aan de hand van de vondsten uit het grafveld. Alle schedels die in de jaren tussen 2006 en 2011 zijn opgegraven, worden bekeken, waarbij tot nu toe 28 schedels met complete haardrachten zijn geselecteerd voor nader onderzoek en conservering. In de eerste inventarisatie werd ook de staat van conservering van het haar bekeken, hetgeen enorme verschillen laat zien. Sommige haarfragmenten verbrossen snel en hebben enorm te lijden gehad van afwisselend vocht en droogte op de vindplaats, terwijl anderen in zeer goede staat zijn. Alle schedels en losse haarfragmenten werden beschreven en opnieuw verpakt voor toekomstig onderzoek of conservering. De haardrachten die tot nu toe werden aangetroffen, geven ons een bijzondere inzicht in de bewoning van de stad uit de 14^e eeuw voor Christus. De grote variëteit aan haartypes die werden gevonden, wijzen mogelijk op de diverse etnische achtergronden die de bewoners van de stad hadden. Er werden individuen gevonden met

zwart kroeshaar, maar ook met stijl bruin haar of golvend grijs haar. In hun haren droegen de bewoners meestal vlechten. Er werden geen pruiken aangetroffen in de graven, in plaats daarvan droegen de inwoners van Amarna wel vaak extensies van menselijk haar. De lichamen vertonen geen lang haar, de meeste individuen, zowel mannen als vrouwen, laten iets meer dan schouderlang haar zien. Tot nu toe is het langste haar dat werd gevonden ongeveer 30 centimeter lang vanaf de kruin.

Extensies

Het grote aantal extensies dat tussen de haarfragmenten werd aangetroffen toont een even grote variëteit aan haartypes. Daarbij werd snel duidelijk dat de inwoners van

Amarna het mixen van haartypes niet schuwden. Soms werden zwart kroezende extensies in grijs haar gebruikt dat eveneens met henna was gekleurd. De extensies zijn vaak aangebracht in haar dat enkele centimeters lang is. De verlenging en daarmee de verdikking van het haar vindt relatief ver van de hoofdhuid af plaats. De extensies werden gemaakt van plukken haar die met een knobbeltje wasachtig materiaal bijeengehouden werden aan de bovenkant. Om ze in de haren van de drager te bevestigen zijn ze vaak mee gevlochten. In gevallen waarin de extensies niet werden meegevochten, werd naast het knobbeltje een klein extra vlechtje in de extensie aangebracht waarmee het vastgeknoot kon worden aan het eigen haar van de drager. Ook is er in de aangetroffen haar-

Op veel van de schedels zijn in de bruine haren oorkrullen vlak boven het oor gemodelleerd.

drachten in de graven weinig moeite gedaan om te verbergen dat extensies gebruikt zijn. De knobbels aan de extensies waren vaak grof en duidelijk zichtbaar in de kapsels. In een enkele haardracht werden soms wel 70 extensies gebruikt. Een van de vragen die we in de toekomst hopelijk kunnen beantwoorden is of de extensies meestal eigen haar is dat - afhankelijk van de haardracht - steeds opnieuw kon worden gebruikt, of dat extensies van andere individuen of donoren werden verkregen.

Niet alleen volledige schedels, ook kleine fragmenten haar en extensies worden bekeken.

Oorkrullen, gel en waskegels

Vlechten en andere drachten werden bijeengehouden door een gelachtig materiaal dat in de toekomst nog nadere analyse verdient. Typerend voor de individuen uit het grafveld is een complexe, platte krul vlak boven het oor van het individu. Deze krullen waren vaak in stijl haar aangebracht en werden met gel bij elkaar gehouden. Deze zogenaamde 'oorkrullen' lijken een belangrijk fenomeen van de haardracht in Amarna waar we de betekenis nog niet helemaal van kennen. Naast de krullen worden ook andere interessante fenomenen aangetroffen in Amarna, die elders in Egypte nog nooit eerder zijn gevonden. Op Egyptische reliëfs en schilderijen worden vrouwen en mannen vaak afgebeeld met een kegel van was op hun hoofd terwijl ze deelnemen aan (funeraire) banketten. Deze kegel zou door de warmte smelten, waardoor de aangenaam, ruikende was in de haren van de drager kan lopen. Archeologen dachten tot voor kort meestal dat deze waskegels nooit in werkelijkheid bestaan hebben, of op die manier gedragen zijn. Er werd gedacht dat het slechts symbolische afbeeldingen waren. In het grafveld van Amarna echter, werden in de begravingen goed herkenbare resten aangetroffen van

Een Egyptische schildering waarop te zien is dat een vrouw de waskegel draagt.

dergelijke kegels op het hoofd van de doden, waarmee werd aangetoond dat de waskegels werkelijk zijn gebruikt zoals ze op reliëfs zijn afgebeeld. Onder de resten van de waskegels zijn textielresten aangetroffen. Mogelijk dat dit duidt op een lapje stof waarmee de kegels op het hoofd van het individu werden geplaatst en waardoor tevens vermenging van het materiaal met het haar werd voorkomen. De vondsten uit Amarna zijn daarin uniek en de vraag naar de betekenis van het gebruik van deze waskegels in funeraire context is een van de belangrijkste vragen die uit dit onderzoek naar voren is gekomen.

Jeugdlokken

Bij een aantal begravingen werd het afgelopen seizoen een andere bijzondere ontdekking gedaan. Kinderen in faraonisch Egypte dragen op afbeeldingen vaak jeugdlokken op

Een haardracht waar duidelijk de resten van de waskegels op te zien zijn.

een verder kaalgeschoren hoofdje. Dit is een gewoonte die ook in hedendaags Noord-Afrika nog gebezigd wordt, maar die uit de oudheid zelden door vondsten is bevestigd. In Amarna troffen we in 2013 tenminste drie kinderbegravingen aan waarbij de schedels nog resten van dergelijke jeugdlokken vertoonden. Een schedel liet een prachtig geconserveerde en samengestelde vlecht

aan de linkerkant van het hoofd zien. De leeftijd van de individuen met jeugdlokken die in het grafveld werden opgegraven, varieerde tussen de 4,5 en 8,5 jaar.

Bloemkransen

Naast deze jeugdlokken en de waskegels werd nog een ander fenomeen herkend dat waarschijnlijk ook op schilderijen in graven herkend kan worden en niet eerder gevonden is: bloemkransen of bloemenkransen rond het hoofd. Op de achterkant en de zijkant van sommige schedels werden plantresten en afdrukken van vezels herkend. Mogelijk zijn dit de afdrukken van bloemenkransen die rond het hoofd van de overledene werden gelegd bij de begravingen. Echter, de definitieve conclusie over deze vondst verdient nog aanzienlijk meer onderzoek.

Toekomstig onderzoek

In de afgelopen seizoenen is duidelijk geworden dat er veel materiaal is en vragen zijn voor toekomstig onderzoek. Zo zijn nieuwe onderzoeksvragen gerezen over waskegels, oorkrullen en extensies. Daarbij

is in de afgelopen seizoenen slechts een begin gemaakt met de inventarisatie van de verschillende kapsels en aspecten van Egyptische haardracht in de Amarna periode. Naast technologische aspecten van de haardracht zullen in het komende seizoen reconstructies van de haardrachten worden gemaakt. Ook zal de relatie tussen de resultaten van het fysische antropologisch onderzoek en de haardrachten worden bekeken, zodat we de betekenis van de haardrachten uit de graven van Amarna in de toekomst beter kunnen begrijpen.

Tekst: Jolanda Bos (archeoloog en erfgoedsspecialist bij het ontwerp- en adviesbureau BLKVLD&Bos. Haar vak-specialisme als archeoloog omvat de sociale aspecten van kostuum: kleding, sieraden, kralenwerk en haardracht. Een paar jaar geleden begon zij in dat kader het onderzoek naar haardrachten in Tell el-Amarna)

Geïnteresseerden die dit onderzoek willen volgen en/of willen steunen kunnen meer info vinden via www.amarnatrust.com, of de Facebookpagina van het Amarna Project.

Schedel van een kind waar nog een jeugdlok op bewaard gebleven is.

Archeoloog Leo Verhart schrijft over bijzondere momenten die iets met archeologie van doen hebben, vaak momenten dat hij oog in oog stond met iets wat totaal onverwacht was, die een enorme indruk maakten of hebben bijgedragen aan een belangrijke verandering van inzichten. Daar kijkt hij op terug in deze inhoudelijk/persoonlijke bijdrage.

Onderwater in de Golf van Morbihan

Het was een uitnodigend artikel in het ANWB-blad *Buitenleven*: lekker met de kano, spelevaren en spetteren op en rond Texel, de Noordzee bevaren en zeehonden zien op het Wad. Aan het eind van de reportage bleek het ook een soort advertentie te zijn, want je kon, tegen een speciaal tarief, in die ontspannen sfeer zeekajakken leren. Dat leek mij wel wat en in de eerste week van september, met prachtig weer, kreeg ik de beginselen van het kajakken uitgelegd.

Kajakken rond Texel

We verbleven op een camping in de duinen bij Den Hoorn en in het strandpaviljoen van Paal 9 was het prima eten en drinken. Al snel bleek die spetterende en spelevarende vrijblijvendheid in werkelijkheid toch wat serieuzer te zijn en meer het karakter te hebben van een bijna militaristische opleiding met dito opdrachten, beproevingen en diploma's. Niet wat de deelnemers voor ogen hadden en met gevaarlijke situaties als gevolg.

Na de grondbeginselen in de eerste dagen: omslaan, elkaar redden op open zee, proefvaren, stromingen kruisen, het uitzetten van koersen en rekening houden met het getij, werd als bekroning een lange tocht ondernomen op de Noordzee. De deelnemers waren, behalve een archeoloog, vooral mensen die geslaagd waren in de wereld. Het waren mensen die gewend waren leiding te geven en dat naar hen geluisterd werd. Toen tijdens de lange en zware tocht ook nog eens de wind toenam, bereikten enkelen hun fysieke grenzen. Kano's sloegen om en na reddingsacties, waar we gelukkig voor

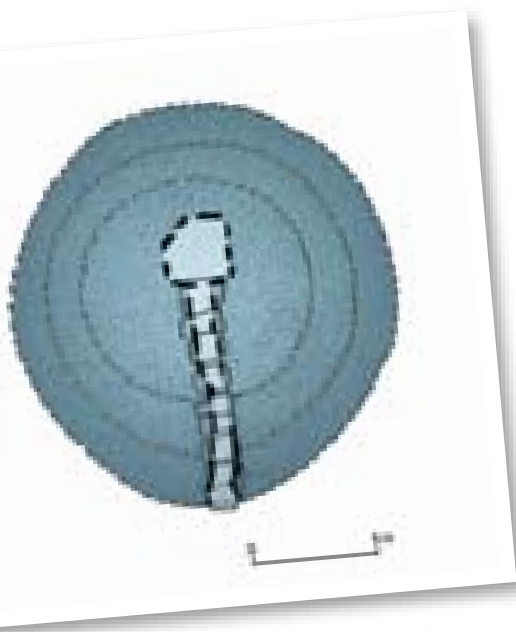
getraind hadden, moest er worden ingegrepen. Enkele leidinggevendenden waren echter absoluut niet van plan naar onze instructeur te luisteren en scholden hem op open zee de huid vol. Na een behouden landing vertrokken ze direct naar huis, de instructeur geen blik meer waardig keurend. Ik hield aan die bijzondere week behalve de ervaringen, ook twee zeekajaks over waarmee ikzelf en met iemand anders mooie tochten zou kunnen maken.

Opnieuw Gavrinis

Die zomer erop was het zover. Een tiental jaren geleden schreef ik in dit blad al eens over een reis langs megalieten in Bretagne. Een van de hoogtepunten was toen een bezoek aan de grafheuvel (cairn) van Gavrinis aan de zuidkust van het Franse schiereiland. We moesten daarheen met een bootje vanuit het haventje van Larmor Baden. De cairn ligt op een klein eiland in de Golf van Morbihan en kan alleen per boot bereikt worden. Het hele eiland is, met uitzondering van de grafheuvel, privébezit en zonder een gids niet te bezoeken. De kern van de grafheuvel bestaat uit een ganggraf waarvan de staande stenen rijkversierd zijn met raadselachtige patronen waarbinnen soms een bijl of dolk zijn te herkennen. Het is het mooiste en meest bijzonder prehistorisch grafmonument dat ik ken. Op de terugweg vaart het bootje langs een klein eilandje met de naam Er Lannic en als de schipper in een goede bui verkeert en het eb is, dan wijst hij de opvarenden op een steencirkel die half onder water ligt, maar er naar toe varen en even stil liggen is er niet bij.

Een machtige binnenzee

Mijn eerste zeekajaktocht zou naar de Golf van Morbihan gaan om de steencirkel van Er Lannic en mogelijk andere megalieten, zoals dat op het Île Longue, te bekijken. Een kajak geeft namelijk een ongekennde vrijheid. Je komt op plaatsen waar bijna niemand kan komen, zeker niet met een motor- of zeilboot. Met de auto en twee kajaks op het dak ging ik op weg naar Frankrijk op zoek naar een camping en een goede plek om af te varen.

*Het graf van Île Longue.
(tekening Leo Verhart/Olav Odé, naar Joussaume 1985).*

De gerestaureerde cairn van Gavrinis. (foto Leo Verhart).

Die laatste was snel gevonden. Aan de zuidzijde van de golf, ten oosten van het plaatsje Kerners lag aan het Étang de Pen Castel een oude molen, een kleine toeristische trekpleister met een minuscuul parkeerterrein, vlak aan het water. Bij hoogwater kon ik vanaf het zandstrandje starten en bij laag tij hoefde ik maar 50 meter de kano te sjouwen naar een smalle geul water die er dan restte. De Golf van Morbihan is een voormalige riviervallei die door de stijgende zeespiegel de binnenzee is geworden die het heden ten dage is. De heuvels en toppen van toen zijn de eilanden van nu en daarop liggen de grafmonumenten en steencirkels. De Golf van Morbihan is een groot binnenmeer met een lengte van bijna 20 kilometer en dat bij eb vrijwel geheel leegloopt. Bij vloed is het een grote watervlakte met een minimale golfslag die door de smalle entree tussen Locmariaquer en Port Navalo wordt gekeerd. Die dagelijkse getijdenverschillen van wel drie tot vier meter hebben een sterke zee-stroom (4m/sec.) tot gevolg die telkens alterneert en waarop het prima varen is als

je de stroom mee hebt. Dus bij opkomend tij vaar je naar het oosten en bij eb naar het westen.

Zweven in een boot

Het was een prachtige zomermorgen toen ik de kano van het autodak losmaakte en naar de geul 50 meter verderop droeg over glibberige en met wier begroeide stenen. Het zou een warme dag worden dus zonnecrème en zonnebril mee, wetsuit aan, spatzeil en reddingsvest om en de hele uitrusting in de laadruimte gestopt. Als laatste maakte ik de reddingspeddel op het dek vast. Op de rand van het water stapte ik in, zette het spatzeil

vast en duwde me al hip hoppend af. Even schuurde ik nog over het zand en stenen, maar daarna dreef de kano en zweefde de boot als het ware over de nog ondiepe bodem. Het water is glashelder en er is van alles te zien, een enkele vis, krabben, prachtig wier dat meewiegt op de stroom en kleine en grote stenen. Binnen een kwartier was ik de baai uit en kwam ik in het grotere en diepe deel van de golf. Aanvankelijk was het vlak en kalm water, maar hoe noordelijker ik voer des te sterker de stroom werd van het opkomende getij. Vijfhonderd meter voor me liep de hoofdstroom, een kolkende rivier in een verder glad wateroppervlak. Die moest ik over om mijn eerste doel te bereiken, het eiland Île Longue. Schuin kruiste ik de rivier en met de stroom meevarend was ik al snel aan de overkant en peddelde ik rustig naar het lange eiland, begroeid met bomen. Het is privé-eigendom en mag niet betreden worden, althans het is alleen met een zeilboot of motorboot bereikbaar via het haventje waar je niet in het zicht van de eigenaar ongemerkt kan binnenvaren. Dat hoefde ik niet, dus ik voelde me vrij ergens aan land te gaan. Aan de zuidkant ligt namelijk een groot megaliet dat onderzocht is in 1858 en waar normaal gesproken niemand komt.

Privé

Na een klein uurtje peddelen zocht ik aan de zuidpunt van het eiland een landingspunt.

Het graf Île Longue in zijn huidige staat. (foto Leo Verhart).

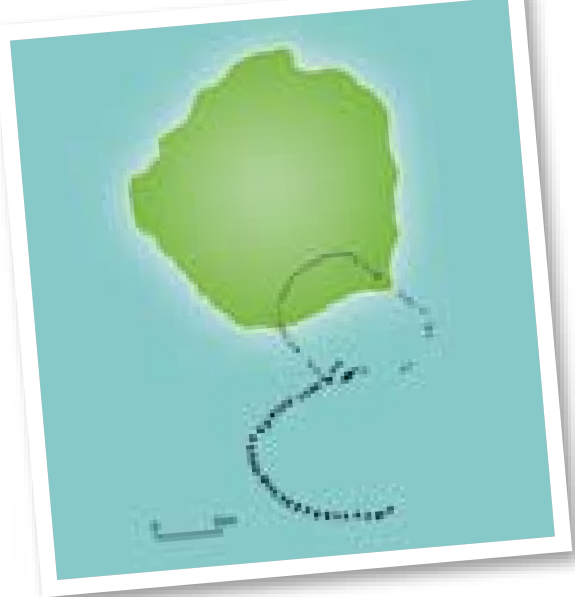

Dat viel niet mee, want er lagen alleen maar grote keien, maar na enig zoeken zag ik een strookje zand waar ik op kon landen en de kano hoger op kon trekken om te voorkomen dat met het stijgende water de boot weg-dreef. Ik beklom de wat steile helling en liep even later in een bos met lage boompjes. Ik had een kaart bij me waar de ligging van het megaliet op was gemarkeerd en na enig zoeken ontdekte ik het. Het was geheel anders dan ik me had voorgesteld. Dit was een cairn die weliswaar in 1905 hersteld was, maar daar was niet veel meer van over. En zo moeten ze er bijna allemaal uitgezien hebben in de 19e eeuw toen de meeste werden onderzocht. Pas daarna zijn er vele geres-taureerd. Ik voelde me bevoorrecht: bijna niemand kan hier komen, geen hordes toeristen die er rondlopen en ook nog eens de bijna originele toestand van het graf. Ik keek natuurlijk wel uit of ik een eigenaar zag of dat iemand me hoorde, maar er was alleen het geluid van de wind met het klotsen van het water op de achtergrond. Volgens de tekening ligt onder de heuvel een dolmen die door een bijna tien meter lange gang verbonden is met de ingang met daarboven een grote archi-traaf. Die ingang was afgedicht met stenen en een smalle strook was nog open, maar daar kon ik niet door naar binnen. Ik dacht dat die opening voor vleermuizen was. Ik had ook geen zaklantaarn meegenomen. Nogal stom,

want links naast de ingang zou een steen moeten zitten waarop een 'godheid' zou zijn afgebeeld. Vóór mij was alleen maar duister-nis. Ik liep nog even om de heuvel heen die een doorsnede heeft van 20 meter en oorspronkelijk zes meter hoog was, maar nu slechts uit een hoop begroeide stenen bestond.

Onder water

Na wat foto's ging ik op weg naar Er Lannic. De kano lag er nog en ik oriënteerde me eerst welk eiland ik moest hebben, want op het water is dat met het geringe vergezicht lastig vast te stellen. Eigenlijk was het heel makke-lijk. Eerst naar Gavrinis en onderlangs naar het oosten naar het kale eilandje. Terwijl ik langs de zuidkant van Gavrinis voer, zag ik, zeker vanaf het water, dat de cairn er toch wel heel majestueus erbij ligt. Er was net een groepje die met een gids naar de ingang liep. Sommigen keken naar mij en zwaaiden. Al vrij snel was ik bij Er Lannic. Op het eiland liggen twee steencirkels. De eerste ligt voor de helft op het eiland en de rest duikt onder water. Helemaal, en permanent onder water, ligt een tweede cirkel, die nooit te zien is en waar maar de helft van rest. Op de stenen die boven water stonden, zaten meeuwen en aalscholvers. De bovenkant van de stenen was helemaal wit van de vogelpoep. Erg groot waren de stenen niet, ongeveer een meter

De twee steencirkels van Er Lannic. (tekening Leo Verhart/Olav Odé, naar Le Roux 1985)

stak boven de grond uit. Het meest geweldige was dat ik naar beneden kijkend de eerste cirkel in het water en eronder kon volgen. Het water klotste tegen de boot en licht deinde ik mee met de golfslag. In plaats van de bovengrondse witte kleur waren ze zwart en groen van het mos, de aangroei van schelpdieren en wier. De diameter van de cirkel is ongeveer 70 meter. De grotere halve cirkel met een breedte van 70 meter en waar ik een tekening van bij me had, kon ik niet in zijn geheel zien. Het water was helder genoeg om de stenen te ontwaren, maar in de wirwar van keien waren niet alle echte staande exemplaren te onderscheiden. Daar kwam nog bij dat het zicht door het vele wier beperkt was. Er was maar een enkeling waar ik zeker van was.

Terwijl ik op het punt stond nog helemaal naar het eind van de golf in het oosten te varen, kwam het veerbootje uit Lamor Baden voorbij. Zonder te stoppen voer het snel door naar de thuishaven. Ik weet niet of de schipper nog iets zei over de steencirkels maar ik had ze nu in alle rust kunnen aanschouwen. Als ik er anderen over zou vertellen, zouden ze ongetwijfeld jaloers zijn.

Verantwoording

- Joussaume, J., 1985: *Les Dolmens pour les morts. Les mégalithismes à travers le monde. Poitiers.*
- Le Roux, C.T., 1985: *Gavrinis et les îles du Morbihan. Les mégalithes du golfe. Zonder plaats.*

Er Lannic met een halve steencirkel boven water. (foto Leo Verhart)

ARCHEOLOGIE

GESCHIEDENIS - CULTUUR - OPINIE - REIZEN

Special

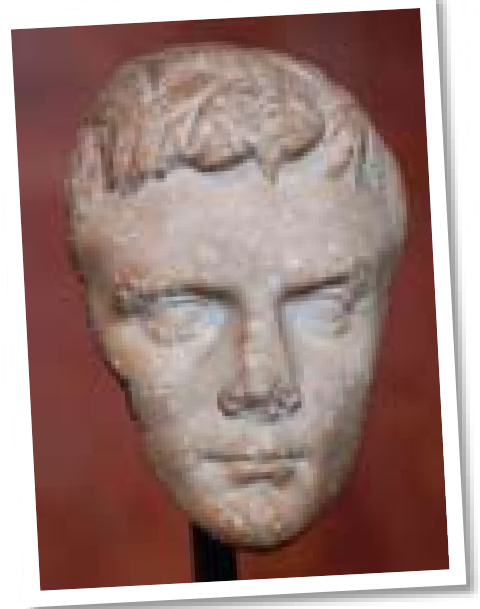
Special | Keizer Augustus - Ter inleiding: Augustus de verhevene, man van twee gezichten - De grenzen van Augustus' macht: 'Quintilius Varus, geef mijn legioenen terug!' - Augustus' nalatenschap in het huidige Rome: Op veel plaatsen in de stad nog steeds zichtbare restanten - 1937-1938: 'Bimillinario Augusto': Hoe een verjaardagsfeestje ook voor andere doeleinden wordt benut

Augustus, de verhevene

Ter inleiding

Dit jaar wordt herdacht dat precies twee millennia geleden, op 19 augustus van het jaar 14 na Christus, de Romeinse keizer Augustus overleed. Daarom wordt dit jaar in binnen- en buitenland ook wel als het Keizer Augustus-jaar aangeduid, wat zich onder meer in de vorm van lezingen en tentoonstellingen manifesteert. Hij werd in 63 v.Chr. geboren als Gaius Octavius minor, werd op 4-jarige leeftijd geadopteerd door Julius Caesar, waarna hij Gaius Julius Caesar Octavianus genoemd werd. Na diverse burgeroorlogen kreeg hij op 36-jarige leeftijd de teugels van het Imperium Romanum in handen en werd hij de eerste keizer van het rijk. Tevens ontving hij van de senaat de eretitel Augustus ('de verhevene'). In deze special gaan wij in op zijn betekenis voor het Romeinse Rijk en voor onze regio's, maar in het bijzonder staan we stil bij wat er vandaag de dag nog in de vorm van concrete sporen herinnert aan zijn aanwezigheid.

Marmeren portret van een jonge Gaius Iulius Caesar Octavianus (27-20 v.Chr.). (Collectie Louvre, Parijs)

de heerser over de ganse aarde geboren was. Want bij het uitgieten van de wijn over het altaar schoten de vlammen zo hoog op dat zij boven het dak uitstaken en tot de hemel reikten. De enige ter wereld aan wie bij het offeren op dit altaar het zelfde wonderteken ten deel was gevallen was, was Alexander de Grote.

Deze anekdote die zowel bij Suetonius als Cassius Dio, de twee belangrijkste klassieke biografen van Octavius minor, de latere keizer Augustus, voorkomt, is tekenend voor de manier waarop al in de oudheid Augustus werd gezien. Hij was de gelijke van Alexander de Grote, een heerser over de hele wereld en een uitverkorene van de goden. Dat laatste onderstrepen de beide biografen nog eens extra door ook te wijzen op de wonderlijke gebeurtenissen die bij de feitelijke geboorte van Octavius opgetreden zouden zijn. Zo zou er tijdens de laatste periode van haar zwangerschap bij zijn moeder, Attia, een vlek op haar buik verschenen zijn in de vorm van een slang, het symbool van Apollo. En ook droomde zij dat haar organen opstegen tot de sterren en uitwaaierden over de gehele hemel en de gehele aarde. Kortom in retrospectief stond het al lang

Toen Gaius Octavius, de gouverneur van Macedonië, tijdens een expeditie door de binnenlanden van Thracië in een aan Bachus gewijd woud, een orakel raadpleegde om meer te leren over de toekomst van zijn onlangs geboren zoon, kreeg hij van de priesters de verzekering dat met zijn zoon

Livia Drusilla, de vrouw waarmee Augustus na twee eerdere huwelijken, uiteindelijk meer dan 50 jaar getrouwd zal blijven. Collectie Casa Balbi, Rome. (foto: Rénie van der Putte)

vast. Gaius Octavius minor was voorbestemd om een heel belangrijke rol te spelen in de wereldgeschiedenis.

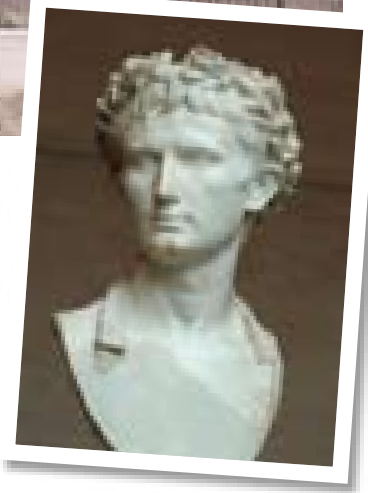
Caesar

Toch was er in werkelijkheid vermoedelijk weinig bijzonders te merken toen op 23 september van het jaar 63 v. Chr. in het kleine stadje Velletri, ruim veertig kilometer ten zuiden van Rome, Gaius Octavius als zoon van een gelijknamige welgestelde grootgrondbezitter en hoge ambtenaar werd geboren. Octavius bracht zijn jeugd jaren door in een omgeving die gedomineerd werd door vrouwen: zijn moeder Attia, zijn grootmoeder Julia en zijn beide zusters, Octavia minor en Octavia major, een dochter uit een eerder huwelijk van zijn vader. Zijn vader heeft hij nauwelijks gekend. Octavius was pas vier toen deze stierf. De vaderrol in zijn leven werd vertolkt door zijn oudoom, de fameuze Julius Caesar. Zijn moeder Attia was namelijk de dochter van Julia, Caesars enige zuster. Al op vrij jonge leeftijd raakte Octavius via Caesar rechtstreeks betrokken bij de politieke machtsstrijd die op dat moment in Rome aan de gang was. Zo vergezelde hij op 16-jarige leeftijd Caesar bij zijn expeditie naar Spanje. Een veldtocht die bedoeld was om de laatste restanten van Pompeus' leger te vernietigen. Na de overwinningen in Spanje beloofde Caesar hem, ondanks zijn jeugd, al een belangrijke positie in diens leger. Octavius, die hij intussen formeel had

Bronzen beeld van Augustus aan de Via dei Fori Imperiali uit de tijd van Mussolini. (foto: Coral Press)

geadopteerd, zou een deel van de troepen moeten aanvoeren in de komende strijd tegen de Parthen, een oorlog die Caesars roem definitief moest bevestigen. Deze veldtocht stond gepland voor het jaar 44. Voor die tijd stuurde Caesar Octavius echter tijdelijk naar Apollonia, een stad gelegen in het huidige Albanië om daar zijn opleiding te voltooien. In Apollonia had zich rondom de daar gelegen tempel van Apollo een aantal belangrijke Griekssprekende retorici gevestigd. Bij hen zou Octavius zijn formele opleiding voltooien. In de omgeving van die stad was ook

De zgn. 'Augustus Bevilacqua', buste van keizer Augustus uit de collectie van Glyptothek, München.

het twaalfde legioen gelegerd, een van de eenheden van Caesar die zich voorbereidden op de komende veldtocht. Bij hen bekwam de Octavius zich in de fijne kneepjes van die andere belangrijke mannelijke eigenschappen, zwaardvechten en paardrijden. Deze details over de jeugd van Octavius – die verder in dit artikel consequent Augustus zal worden genoemd, de titel die hem in 27 v.Chr. door de senaat werd gegeven en die hij daarna zelf tot aan zijn dood in 14 n.Chr. voerde – zijn van belang om deze man, die inderdaad de geschiedenis van de wereld op ingrijpende wijze heeft beïnvloed, beter te begrijpen. Zo was zijn relatie met Caesar, die hij als zijn vader beschouwde, bepalend voor de manier waarop hij in de periode vanaf de moord op Caesar (44 v.Chr.) tot aan de dood van Antonius (31 v.Chr.) is opgetreden. In die

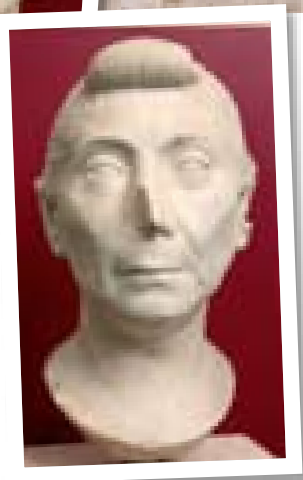
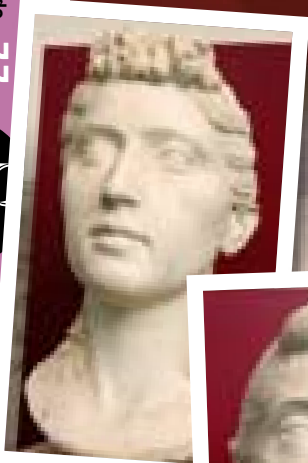
Bronnen

Voor het leven van Augustus zijn veel literaire en archeologische bronnen beschikbaar. Zo weten we dankzij de vele tientallen bekende borstbeelden en standbeelden redelijk goed hoe hij er (ideaaliter) moet hebben uitgezien. Zijn jeugd jaren zijn beschreven door Nicolaus van Damascus, en dankzij de biografieën van Suetonius en Cassius Dio zijn we redelijk op de hoogte van de rest van zijn leven. Verder zijn er tientallen klassieke auteurs die delen van zijn leven of specifieke gebeurtenissen tijdens zijn lange regeerperiode hebben beschreven of becommentarieerd. Een heel belangrijke bron voor het leven van Augustus is de zogeheten *Res Gestae*, een door hemzelf opgesteld verslag van de belangrijkste gebeurtenissen uit zijn leven en tegelijkertijd zijn politieke testament. Deze tekst, waarvan het origineel in brons was aangebracht op zijn eigen mausoleum, is vrijwel intact bewaard gebleven. De belangrijkste kopie is nog te vinden op de zijwand van de Apollo tempel van Ancyra, het huidige Ankara.

De Gemma Augustea (ca. 10 n.Chr.) toont Augustus als Jupiter, die gezeten tussen de goden de zegeerijke Tiberius ontvangt (Kunsthistorisches Museum Wien).

Augustus als Pontifex Maximus (hoogste priester in de Romeinse godsdienst), ca. 20 v.Chr., collectie Museo Nazionale Romano, Palazzo Massimo. (foto: Coral Press)

Portretten van (onbekende) Romeinse vrouwen, eind 1e eeuw v.Chr., collectie Museo Nazionale Romano, Palazzo Massimo, Rome. De vrouwen dragen hun haar in een stijl, gelijk aan die van Octavia, zus van Augustus. (foto's: Coral Press)

jaren stond alles in het teken van het wreken van zijn adoptiefvader. Suetonius zegt het zo: 'De voornaamste reden waarom hij al deze oorlogen voerde was omdat hij het zijn hoogste plicht achtte om de dood van zijn

oudoom te wreken en diens vorderingen veilig te stellen' (Suetonius Augustus 10). Zijn gevoelens voor Caesar gingen echter nog verder, zover zelfs dat hij zichzelf graag typeerde als Divi fillius, de zoon van de vergoddelijkte Julius Caesar. En als goede zoon zag hij het als zijn taak het werk van zijn vader voort te zetten. Zijn latere politiek, de manier waarop hij de staat heeft ingericht, zijn ambivalente houding ten opzichte van de senaat en zijn onbedwingbare verlangen om Rome tot centrum van de wereld te maken, het waren de uitwerkingen van plannen die Caesar al had bedacht. Anthony Everitt vat dit in zijn prachtige Augustus biografie als volgt samen: 'Hij voerde uit wat hij meende dat Caesar gewild zou hebben'.

Livia

De jonge jaren van Augustus zijn op een heel andere manier bepalend geweest voor zijn ontwikkeling. De Griekse historicus Nicolaus

van Damascus, van wiens hand een beschrijving overgeleverd is over de jeugd van Augustus, schetst een beeld van een wat ziekelijk kind omringd door een overbezorgde moeder en twee oudere zusters. Veel moderne historici zien daarin de kiem gelegd voor de manier waarop Augustus zijn latere privéleven heeft ingericht. Zo liet hij zich dolgraag omringen door vrouwen en zocht hij in de keuze van zijn partner vermoedelijk naar een vrouw waarin hij zijn moeder kon herkennen. Die vond hij in de vorm van Livia Drusilla, de vrouw waarmee hij, na twee eerdere (zake-lijke) huwelijken, uiteindelijk meer dan 50 jaar getrouwd zal blijven. Algemeen wordt aangenomen dat Livia degene was die Augustus - nadat zijn wraakacties tegen de moordenaars van Caesar voltooid waren - er toe heeft aangezet om een meer gematigde koers te varen ten opzichte van potentiële tegenstanders. Zo was zij vermoedelijk direct verantwoordelijk voor het feit dat Junius Novatus en Cassius van Padua, twee belangrijke tegenstanders, die zeer kwetsende pamfletten hadden gepubliceerd en openlijk tot verzet tegen de imperator hadden opgeroepen, slechts bestraft werden met een geldboete en een lichte verbanning. Livia was ook verantwoordelijk voor de strikte handhaving van de ouderwetse Romeinse familietradities. Die regels werden zo strikt toegepast dat Augustus zijn eigen dochter Julia op grond van overtreding van de zede-

lijkheidswetten voorgoed uit Rome heeft verbannen.

Tradities

Tradities waren voor Livia en dus voor Augustus heilig. Strikte observatie van religieuze feestdagen en handhaving van morele en ethische principes van zijn voorouders vormden dan ook de leidraad bij veel van de wetten die tijdens zijn ruim veertigjarige heerschappij zijn doorgevoerd. Een belangrijk onderdeel van de politieke en maatschappelijke vernieuwingscampagne die Augustus na de overwinning op de legers van Antonius in de slag bij Actium (31 v.Chr.) begon uit te voeren, was ook de herbouw van Rome (voor de details daarvan zie verderop in deze special). Bij deze onderneming liet hij leiden door de (vermeende) ideeën van zijn oudoom en zijn eigen religieuze concepties - de nadruk op de cultus van Apollo en het herstel van talloze oude tempels zijn daarvan goede voorbeelden – maar ook door vooruitstrevende ideeën over stadsvernieuwing.

Twee gezichten

Augustus was, zo lijkt de conclusie, in vele opzichten een man van twee gezichten. Wreed en meedogenloos, maar tegelijkertijd lankmoedig en vergevingsgezind, traditioneel en tegelijk vooruitstrevend, stond hij als een Janusachtige figuur tussen de oude Romeinse republiek en het nieuwe (door hem begonnen) keizerrijk. Hij was een zeer geslepen politicus die zich terdege realiseerde dat hij zijn eigen machtsstreven voort-

durend moest maskeren met traditionele republikeinse vormen. Maar zijn eigen claim, dat hij de redder van de republiek is geweest, kan nauwelijks serieus genomen worden, daarvoor vertoonde zijn regeringsperiode veel te veel dictatoriale trekken. En toch wist hij de senaat telkens te overtuigen. In zijn tijd herstelde Rome zich van een door ruim

vijftig burgeroorlogen geteisterde stad in het bloeiende centrum van een nieuw wereldrijk. En zijn eigen woorden: 'ik trof een stad aan in baksteen en laat een stad na in marmers', zal door de gemiddelde Romeinse burger met instemming zijn aangehoord.

Tekst: Joost Vermeulen

Keizerlijk glas

'U vergeeft me wel als ik zeg dat ik de voorkeur geef aan glas boven brons. Het is reukloos en als het niet zo breekbaar was zou ik het zelfs prefereren boven goud' (Petronius, Satyricon 50). Juist in de tijd van keizer Augustus neemt de ontwikkeling in verschillende technieken van glasvervaardiging een grote vlucht. De tijd – mede door de *Pax Romana* – is rijp voor nieuwe technologische ontwikkelingen die plaatsvonden op het gebied van aardewerk- en bronsproductie en zeker op het gebied van de vervaardiging van glas. Glas werd zo een rivaal van aardewerk en brons. In het begin van de eerste eeuw na Christus kwamen glasmakers en -blazers vanuit Syrië naar het vasteland van Italië waar zij hun kennis van het glas bewerken aan de lokale bevolking doorgaven.

Een bijzonder voorbeeld van glas dat in de tijd van keizer Augustus werd gemaakt, is het zogenaamde cameeglas. Het beroemdste voorbeeld is de Portland vaas uit de collectie van het Brits museum. In de collectie van het Allard Pierson Museum bevindt zich een interessant cameeglas-fragment. Het is een deel van een groot bord of schaal. We zien een voorstelling waarbij op een rotsachtige grond een hond is afgebeeld, zijn spitse kop naar voren gestrekt. Ziet hij een haas? De lijn waaraan de hond vastzit wordt stevig vastgehouden door zijn baas. Misschien is het baasje wel een amor figuur zoals vaker voorkomt, evenals de boom die wellicht verwijst naar een landelijk heiligdom. Het fragment kan goed in verband worden gebracht met een Dionysische scène in een pastoraal landschap.

Het cameeglas-fragment is onderzocht en de receptuur van het glas komt overeen met cameeglas-fragmenten uit het Brits Museum en het Römisch Germanisches Museum in Keulen. De blauw-violetkleur ontstaat door toevoeging van mangaanoxide; het wit door loodoxide. Vaak wordt aangenomen dat het cameeglas bestaat uit twee lagen glas waarvan de buitenste (witte) laag deels is weggesneden. Dit idee heeft haar oorsprong in het onderzoek uit de 17^e eeuw naar de beroemde Portlandvaas. In 1622 schreef de Franse geleerde Peiresc aan de Romeinse kardinaal Alessandro del Monte, de eerste bezitter van de beroemde glazen vaas, over 'een glas gesneden als een camee'. Daarmee zette hij de toon voor vele beschrijvingen van dit glas in latere tijden. Voor veel cameeglas-fragmenten is de techniek echter anders. Soms werd in kleine mallesjes het witte glas al aangebracht en werd het blauwe glas daartegenaan geblazen. Dan versmelten op het blauwe glas de witte figuren. Vergelijk het met het maken van een chocolade paashaas met diverse kleuren chocolade. Aan het glas is het te herkennen aan het witte glas dat 'diep' in het blauwe glas is versmolten. Op het Amsterdamse fragment zijn aan de achterkant concentrische sporen gevonden die wijzen op een techniek waarbij het blauwe glas draaiend wordt geblazen tegen het witte glas. Het bijzondere fragment krijgt een mooie plaats in de nieuwe opstelling van de Romeinse afdeling in het Allard Pierson Museum. (René van Beek)

Cameeglas-fragment uit de tijd van keizer Augustus, collectie Allard Pierson Museum, Amsterdam.

Leden van de Domus Augusta (keizerlijke familie), reliëf aan de zuidwand van de Ara Pacis, Rome. (foto: Coral Press)

De grenzen van Augustus' macht

'Quintilius Varus, geef mijn legioenen terug!'

Het herdenkingsjaar van Augustus' dood levert een keur aan tentoonstellingen, lezingen, artikelen en diverse manifestaties op. Deze zijn alle gewijd aan de machthebber, die op 19-jarige leeftijd met een gezelschap 'Jong-Turken' het onmogelijke voor elkaar bracht. Hij maakte een einde aan de burgeroorlogen in het Romeinse Rijk, herstelde in naam de republiek, maar creëerde in werkelijkheid een nieuwe staatsvorm: het keizerrijk. Zijn goede vriend Varus verloor bij een gruwelijke veldslag met Germanen drie van Augustus' legioenen, waarmee de keizer de grenzen van zijn macht moest ervaren. Alleen archeologie lijkt antwoord te kunnen geven op de vraag waar deze veldslag plaatsvond.

In zijn politieke testament, de Res Gestae ('Gedane Zaken'), geeft hij een opsomming van al zijn daden. Een opmerkelijke zin in deze politieke memoires luidt als volgt: *'Gallias et Hispanias provincias et Germaniam qua includit Oceanus a Gadibus*

ad ostium Albis fluminis pacavi' (Ik heb de Gallische en Spaanse provincies, en Germanië, inclusief de oceaan vanaf Cadix tot aan de monding van de rivier de Elbe, tot vrede gebracht). Deze bewering klopt gedeeltelijk: tussen 10 v.Chr. en 6 n.Chr. hadden de

Grafsteen van centurio Marcus Caelius met de tekst *Cecidit Bello Variano* – hij is gesneuveld in de oorlog van Varus, 10-15 n.Chr., Rheinisches Landesmuseum Bonn.

generaals Drusus en Tiberius met succes het Germaanse gebied ten noorden van de Rijn onder hun gezag geplaatsd. Het was de bedoeling dat heel Germanië tot aan de Elbe een nieuwe Romeinse provincie zou worden: de Provincia Germania, met als gouverneur een goede vriend van de keizer, Publius Quintilius Varus. Varus is de geschiedenis ingegaan als de Romeinse magistraat, die met drie legioenen ten onder ging in 9 n.Chr. tijdens de beruchte slag bij het Teutoburgerwoud, drie jaar na zijn benoeming.

Varus: gouverneur van Germanië

In het jaar 6 n.Chr. werd Varus benoemd tot *proconsul* van Germanië. Eerder had hij een dergelijke positie bekleed in Syrië. In vrijwel alle bronnen wordt vermeld dat Varus veel te

Impressie van de Varusslag (Angus McBride, 1994), Museum und Park Kalkriese.

voortvarend te werk ging met het romani-seringsproces. Er werden hoge belastingen geheven, waardoor stammen tot armoede vervielen. Het Romeinse rechtssysteem werd opgelegd, waardoor er een stroom van processen op gang kwam met uitspraken en beslissingen, die indruisten tegen het eer-gevoel van de 'primitieve' Germaan. De groeiende onlustgevoelens werden gekanaliseerd door één man, die zijn sporen in het Romeinse leger verdiend had: Arminius.

De Germaan Arminius was rond het jaar 17 v.Chr. geboren in de stam van de Cherusci. Zowel hij als zijn broer Flavus namen dienst in het Romeinse leger en behoorden al snel tot de eerste generatie 'sociale stijgers'. Arminius bracht het tot commandant van een ruitereenheid, verwierf het Romeinse burgerrecht en werd opgenomen in de rangen van de equites (waarvoor een bezit van 100.000 denariën vereist was). In het jaar 7 n.Chr. ging hij terug naar Germanië, waar hij toegevoegd werd aan de militaire staf van gouverneur Varus. Ogenschijnlijk was hij een loyale Romeinse officier, maar zijn Germaanse wortels lieten zich niet verloo-chenen. Zijn ziel moet zijn geraakt door de desastreuze gevolgen van Varus' belasting-politiek en de arrogante houding van de Romeinen jegens de Germanen: 'Lieden die behalve hun stem en ledematen niets men-selijks hebben.' Hij besloot tot het voorbe-reiden van een opstand. In het geheim legde hij contact met de leiders van de belangrijk-ste stammen in het gebied.

De hinderlaag van Arminius

Volledig gerust op de eigen veiligheid verbleef Varus in oktober 9 n.Chr. met drie legioenen (ca. 18.000 man) en cohorten hulptroepen (ca. 2500 man) in Noord-Duitsland. Op het moment dat hij zich opmaakte met de troepen terug te keren naar de winterkwartieren langs de Rijn, bereikte hem het bericht dat een stam in het westen in opstand was gekomen. De Germaanse samenzweerders in zijn staf, onder wie Arminius, verlieten daarop het legerkamp met de mededeling hun medestrijders te gaan verzamelen om Varus zo snel mogelijk

te hulp te komen. De Romeinse gouverneur liet hen in goed vertrouwen gaan, en maakte zich klaar om op te trekken tegen de opstan-delingen. Tijdens de mars was Varus zich van geen gevaar bewust. Het leger marcheerde in een kilometerslange formatie door bossen, langs heuvels en moerassen. Het weer sloeg om en de soldaten raakten door de zware regenval tot op het bot doorweekt en gleden

bij iedere stap weg in de modder.

Toen brak de hel los. Vanachter een aarden wal daalde een regen aan pijlen en speren op de legionairs neer, gevolgd door snel oprukkende gevechtseenheden, die het lange lint van Romeinse soldaten gemakke-lijk uit elkaar dreven. De Romeinen hadden geen gelegenheid om zich te formeren en werden gehinderd door de zware natte schil-

Marmeren portretkop van keizer Augustus (type 'Bevilacqua'), 40-50 n.Chr., Glyptothek München.

Zilveren denarius uit Kalkriese (augusteïsch, voor 9 n.Chr.), Museum und Park Kalkriese.

den, de modder en de verwarring om hen heen. De verspreide clusters Romeinse soldaten waren een gemakkelijke prooi voor de snel bewegende Germanen onder aanvoering van Arminius. Overlevenden schetsten een gruwelijk beeld: 'De een staken ze de ogen uit, de ander hakten ze de handen af. Van weer een ander werd de mond dichtgenaaid, nadat een barbaar de tong had uitgesneden. Triomfantelijk hield hij het lichaamsdeel omhoog en riep: 'Jij adder, eindelijk ben je opgehouden met sissen!''

De moordpartij duurde meerdere dagen. Toen Varus de omvang van de catastrofe beseftte, maakte wanhoop zich van hem meester. Hij pleegde zelfmoord. Hierop verloren de troepen alle moed, en lieten zich als vee door de Germanen afmaken. Toen de overwinnaars Varus' lichaam vonden, hakten zij het in stukken. Zijn hoofd werd opgestuurd naar keizer Augustus in Rome. In volkomen ontredde sprak hij de historische woorden: '*Quinctili Vare, legiones redde!*' (Quintilius Varus, geef mijn legioenen terug!).

Ijzeren viziermasker, gevonden op het slagveld bij Kalkriese, Museum und Park Kalkriese.

Hermannsdenkmal (Ernst von Bendel, 1875), Detmold (Noordrijn-Westfalen).

Op zoek naar het slagveld

In het begin van de 16^e eeuw werd het handschrift van Tacitus' Annalen ontdekt. Door deze vondst kwam de geleerde wereld op de hoogte van de locatie van Varus' nederlaag. Tacitus gebruikte namelijk de woorden '*haud procul Teutoburgiensi saltu*' om de locatie aan te geven waar het gebeente van Varus' manschappen onbegraven lag. Maar wat was 'niet ver van het Teutoburgerwoud'? En waar lag dat woud? Hierover ontstonden de meest fantastische theorieën, in de loop der eeuwen enkele honderden in getal, die met veel topografische kennis, maar zonder enig tastbaar bewijs werden ontwikkeld. Slechts de archeologie zou in staat blijken een antwoord op deze vraag te geven. Toen de historicus Theodor Mommsen in 1885 bericht kreeg van een muntvondst uit Kalkriese, was zijn belangstelling voor deze plek in de omgeving van Osnabrück gewekt. In de vondst bevonden zich namelijk munten, die alle vóór het jaar 9 n.Chr. geslagen waren. Had deze 'geldbeurs' toebehoord aan een soldaat die tijdens de slag om het leven was gekomen? Critici brachten hier tegenin dat een paar munten geen voldoende bewijs voor een veldslag waren. Er ontbraken objecten uit militaire context, zoals resten van wapens. Liever ging men ervan uit dat de slag had plaatsgevonden in het heuvelachtige en beboste gebied rond Detmold. Dit bos had de historiserende naam 'Teutoburger Wald' gekregen en hier was in 1875 het enorme bronzen standbeeld van Hermann der Cherusker (Arminius) ingewijd, triomfantelijk met het zwaard omhoog, de dreigende blik richting Frankrijk gericht...

In 1987 werd de wetenschappelijke aandacht opnieuw op Kalkriese gevestigd. De Britse officier en amateur-archeoloog J.A.S. Clunn vond hier in situ 160 zilveren denarii, alle geslagen vóór het jaar 9 n.Chr. Bovendien ontdekte hij drie slingerkogels van lood, de eerste militaire voorwerpen op deze plaats. De vondsten waren aanleiding

Inzetje: Houweel, gevonden op het slagveld bij Kalkriese, Museum und Park Kalkriese.

Vermoedelijke locatie van de Varusslag.

voor de archeologische dienst van Osnabrück om opgravingen rond Kalkriese te gaan uitvoeren, met sensationele resultaten. Niet alleen werden wapenonderdelen van cavaleristen en infanteristen gevonden, maar ook bronzen werktuigen, schrijfstiften en medische instrumenten, afkomstig van civiele legeronderdelen. Er waren ook tekenen van plundering: een ijzeren gezichtsmasker (onderdeel van een ruitershelm) was van het zilveren oppervlak ontdaan en daarna weggegooid. Forensisch onderzoek van schedelfragmenten maakte duidelijk dat de botresten voor langere tijd onbegraven buiten hadden gelegen, voordat zij onder de grond waren geraakt. De topografie van de plaats liet heuvels en moerassen zien, met een nauwe pas tussen de Kalkrieser Berg (157 meter) en het Grosses Moor. De plaats van een gedeelte van de Varusslag, wellicht

de plek van de eerste hinderlaag, leek met deze vondsten te zijn ontdekt. Het slagveld heeft zich natuurlijk uitgestrekt over een veel groter gebied. Toekomstig onderzoek zal nog meer informatie geven over de laatste dagen van Varus' legioenen. Zelden heeft één enkele veldslag zulke grote gevolgen gehad. Varus' nederlaag betekende het einde van Rome's Elbe-politiek en het einde van een geromaniseerde Provincia Germania.

Tekst: Ruurd Halbertsma (dit artikel is een verkorte versie van 'De slag bij het Teutoburgerwoud' dat in 2009 verscheen in *Geschiedenis Magazine*, vol. 7, 14-18).

Informatie over Museum und Park Kalkriese: www.kalkriese-varusschlacht.de/

Augustus' nalatenschap in het huidige Rome

Op veel plaatsen in de stad nog steeds zichtbare restanten

'Omdat Rome niet de schoonheid bezat die paste bij de luister van zijn wereldmacht en bovendien zwaar geleden had onder de gevolgen van overstromingen en branden, heeft hij het zo verfraaid dat hij zich er met recht op kan beroemen dat hij een stad van baksteen had aangetroffen en een stad van marmer naliet.' Met deze woorden begint de Romeinse historicus Suetonius het achtentwintigste hoofdstuk van zijn biografie over keizer Augustus, een hoofdstuk waarin hij vervolgens uitgebreid stilstaat bij alle bouwwerken en infrastructurele werken die deze eerste keizer tijdens zijn 45 jaar durende regime in Rome verwezenlijkt zou hebben. We gaan op zoek naar restanten hiervan in de huidige metropool.

De meeste van de bouwwerken die Suetonius - die leefde van circa 70 tot 140 n.Chr., dus bijna 100 jaar na de dood van Augustus - in zijn werk opsomt waren tijdens diens leven nog volop zichtbaar in de stad en veelal ook

nog gewoon in gebruik. En de gebouwen die intussen wel al verdwenen waren - door brand, overstroming of gewoon afgebroken in het kader van de eeuwig gaande stadsvernieuwing in Rome - kende hij uit de opsomming die Augustus zelf had gemaakt. In zijn literaire nalatenschap, de *Rea Gestae* heeft Augustus namelijk zelf ook een overzicht gegeven van hoe hij de stad heeft verfraaid. En een kopie van deze tekst - in brons - sierde ook tijdens het leven van Suetonius nog de buitenkant van het beroemde vredesaltaar (de *Ara Pacis*), een monument dat de senaat ter ere van Augustus rond het begin

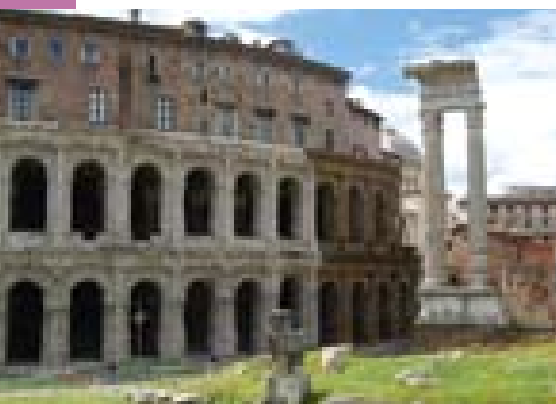
Theater van Marcellus en zuilen van de tempel van [Apollo] Sosianus. (foto: Rénie van der Putte)

Informatiebord bij het Mausoleum van Augustus met afbeelding van een reconstructie.

van onze jaartelling op de Campus Martius had laten bouwen.

Suetonius schrijft ook nog dat Augustus niet alleen zelf als opdrachtgever van veel bouwwerken fungeerde, maar dat hij ook zijn vrienden, familie en een wijde kring van getrouwen om hem heen aanspoorde om de stad te verfraaien. En wanneer ze daar financieel niet toe in staat waren dan ondersteunde hij hen waar hij dat maar kon. Zo stelde hij de generaal Cornelius Balbus Minor in staat om aan de rand van de Campus Martius een luxueuze stadswoning met ingebouwd theater te bouwen. Het benodigde grondstuk, dat behoorde tot het bezit van de vrouw van Augustus, werd hem in het jaar 19 v.Chr. geschonken. En Augustus neef Marcellus kreeg een aanzienlijke lening om aan de voet van de Palatijn een groot amfitheater te laten bouwen. En in de directe omgeving van dit amfitheater kon een van Augustus trouwe adjudanten, Gaius Sosius, dankzij de financiële steun van Augustus een rijk versierde tempel gewijd aan Apollo oprichten.

Interieur van het Mausoleum van Augustus.

Ruimte

De grote bouwwoede van Augustus en zijn omgeving was echter niet alleen ingegeven door esthetische of religieuze motieven. Rome dreigde op het moment waarop Augustus aan zijn alleenheerschappij begon (31 v.Chr.) volledig uit zijn voegen te barsten. Vrijwel alle bebouwing was namelijk geconcentreerd binnen de nog uit de vierde eeuw stammende omwalling. Het resultaat was een vrijwel verstikte tot op de laatste centimeter volgestouwde stad, waar publieke ruimtes

beperkt waren tot smalle pleinen en binnenplaatsen van tempels. Augustus gaf de stad opnieuw de ruimte. Vooral de tot dan toe nog vrijwel lege vlakte ten noorden van de stad, de Campus Martius werd in een rap tempo volgebouwd met indrukwekkende gebouwen. Het was ook in dit nieuwe stadsdeel dat Augustus zijn belangrijkste eigen monumenten liet bouwen, de Ara Pacis met het daarbij behorende horologium en ook zijn mausoleum. Andere belangrijke gebouwen verschenen langs de grote uitvalswegen, zoals de Via Flaminia en de Via Appia, daarachter verrezen ook tientallen insulae met woningen voor de bevolking wier oude behuizing in het voormalige centrum plaats had moeten maken voor open ruimtes en uitbreidingen van de bestaande publieke gebouwen. En verderop langs de uitvalswegen lieten de welgestelden hun grafmonumenten bouwen, zoals Cecilia Mettala, de vrouw van Marcus Licinius Crassus, een van Augustus trouwste medewerkers in het begin van zijn carrière. Om de veelal lager gelegen delen buiten de stad geschikt te maken voor bebouwing heeft Augustus ook de Tiber, de rivier die langs de stad loopt, aangepakt. De rivier werd uitgebaggerd, voor een deel gekanaliseerd en de dijken langs de oevers werden drastisch opgehoogd. Daarmee werden overigens overstromingen niet uitgesloten, ook tijdens zijn

Ara Pacis.

Mausoleum van Augustus met links de nieuwbouw rond de Ara Pacis.

regering kende de stad ten minste drie grote overstromingen, maar de omvang en de frequentie namen wel drastisch af. Dat zelfde gold voor het aantal stadsbranden. En om de enorm gegroeide stad van vers drinkwater te voorzien werden er tijdens zijn regering twee grote nieuwe waterleidingen gebouwd, de Virgo (19 v.Chr.) en de Alsietina of Augusta (2 v.Chr.). In het jaar 7 v.Chr. bereikte de stedelijke verandering een hoogtepunt met de nieuwe districtindeling. De 7 districten waarin de stad was opgedeeld, een systeem dat nog stamde uit de begintijd van de republiek, werden vervangen door 14 nieuwe: 8 binnen de oude stadsmuren en 6 daarbuiten. De grenzen van deze nieuwe districten

Het grafmonument van Cecilia Mettala, de vrouw van Marcus Licinius Crassus, een van Augustus trouwste medewerkers in het begin van zijn carrière, aan de Via Appia Antica.

Forum Romanum.

werden bepaald door de grote wegen die de stad uit liepen. Deze Augustijnse indeling bleef bestaan tot diep in de 5e eeuw.

In de oude stad vormde de herindeling van de twee oorspronkelijke fora en de latere aanleg van een derde de belangrijkste ingreep in de openbare ruimte. Suetonius zegt daarover: *'De reden voor de bouw van dit forum was dat ten gevolge van de bevol-*

kingstoename en het grote aantal processen de twee bestaande fora - het oude forum Romanum en het door Caesar gebouwde forum Julii - niet voldoende waren en een derde noodzakelijk scheen.'

Het belangrijkste monument op dit nieuwe forum was de tempel van Mars Ultor. Augustus had beloofd een tempel voor de oorlogsgod te bouwen na zijn overwinning op

de legers van Brutus en Cassius - de moordenaars van zijn adoptief vader Caesar - in de slag bij Phillipi (42 v.C.).

Ook op het oude forum liet Augustus nieuwe tempels bouwen, onder meer de tempel van Castor en Pollux en van die van Augusta Fortuna. Daarnaast werden er op zijn bevel veel van de oude tempels en gebouwen op het forum Romanum hersteld. En ook gaf hij direct nadat hij uit Alexandrië was teruggekeerd opdracht om het plaveisel van de belangrijkste weg over het forum te vernieuwen.

Fresco uit het Huis van Livia, thans in het Palazzo Massimo, Museo Nazionale Romano.

Nog meer zichtbare restanten

Vanaf het forum is het maar een klein stukje naar de hellingen van de Palatijn (een van de zeven heuvels van Rome). Op de top daarvan liet Augustus zijn eigen woning bouwen. Die bevond zich vlak naast de ook in zijn opdracht gebouwde Apollotempel. Niet veel later kreeg Augustus vrouw, Livia, een eigen onderkomen aan de andere kant van de tempel. In het huis van Augustus zijn nog op een aantal plekken de prachtige fresco's te bewonderen. De fresco's uit het huis van Livia zijn overgebracht naar het Palazzo Massimo niet ver van het Termini station. De Ara Pacis, met zijn schitterende reliëfs, is sinds 2012 na jaren restauratie weer door het publiek te bezichtigen. Dit monument, dat nu vlak aan de Tiber in een speciaal hier-

voor ontworpen gebouw recht tegenover het mausoleum van Augustus staat opgesteld, stond oorspronkelijk 450 meter verderop en was verbonden met het beroemde horologium, een reusachtige openlucht zonnewijzer, waarvan de wijzer bestond uit een door Augustus uit Egypte meegenomen obelisk. De opstelling was zodanig dat op de dag van de zonnewende de schaduw van de obelisk precies op het altaar viel. Ook de obelisk is in de loop van de tijd van plaats veranderd. Hij staat sinds 1792 op de Piazza Montecitorio. De inscriptie op het voetstuk verwijst naar de oorspronkelijke datum waar op deze obelisk werd opgericht (10 v.Chr.) Het mausoleum was een van de allereerste bouwprojecten van Augustus. Het was al voltooid in 26 v.Chr. Ondanks de enorme schaal van dit project was er slechts drie jaar aangewerkt. Hoewel een exacte reconstructie niet precies te maken valt, neemt men aan dat het oorspronkelijke bouwwerk ruim 40 meter hoog geweest moet zijn en volgens de beschrijvingen die onder meer Strabo ervan geeft, stond er op de top een gigantisch bronzen beeld van Augustus. Voor het mausoleum stonden ook nog twee obelissen die Augustus uit Egypte had laten halen. Hoewel een deel van de gebouwen die Suetonius beschrijft intussen niet meer

bestaat of nog steeds verstopt zit onder de latere bebouwing, is het Rome van Augustus op veel plaatsen nog steeds zichtbaar. Wie ze allemaal wil bezoeken heeft daarvoor dan ook zeker een paar dagen nodig. Vooral wanneer men ook de vele objecten uit de tijd

van Augustus, die verspreid over zes verschillende musea in de stad worden bewaard, wil zien.

Tekst: Joost Vermeulen

Overige foto's: Coral Press

Overzicht van de belangrijkste nog zichtbare/aanwezige restanten die stammen uit de tijd van Augustus

- *Mausoleum van Augustus.* Piazza Augusto Imperatore. Niet toegankelijk. Je kunt er wel omheen lopen.
- *Ara Pacis.* Piazza Augusto Imperatore. Entree € 7,50. Dagelijks geopend behalve maandag.
- *Piramide van Gaius Sestius generaal in het leger van Augustus.* Piazza Ostiense. Wordt op dit moment gerestaureerd. Opening eind 2014.
- *Marstempel* op het forum van Augustus. Forum is niet toegankelijk. Maar je hebt een schitterend overzicht vanaf de Via dei Fori Imperiali.
- *Diverse tempels en gebouwen* op het Forum Romanum. Entree € 7,50 Dagelijks geopend. Meerdere entree mogelijkheden aan de kant van de Via dei Fori Imperiali.
- *Huis van Augustus, huis van Livia en Apollotempel* op de Palatijn. Entreekaartje voor het Forum geeft ook toegang tot de Palatijn. Palatijn is dagelijks geopend. Het huis van Augustus is zeer onregelmatig open wegens lopende restauratie. Check dat van te voren om teleurstellingen te voorkomen.
- *Obelisk van Augustus* op Piazza de Montecitorio
- *Theater van Marcellus.* Via Teatro di Marcello. Je kunt er niet in maar wel gedeeltelijk omheen lopen. Er zijn rondom dit theater restauratiewerkzaamheden bezig.
- *Tempel van Sosius.* Direct naast het theater van Marcellus aan de rechterhand.
- *Triomfboog van Octaviana, nicht van Augustus.* Ligt pal naast de tempel van Sosius
- *Huis en theater van Balbus.* Via delle Botteghe Oscure 31. Entree € 7,-. Dagelijks geopend behalve maandag. Kaartje voor dit museum is ook geldig voor drie andere musea waaronder het Palazzo Massimo waar een aantal beelden van Augustus te bewonderen is.
- *Boog van Dolabella.* Via San Paolo della Croce. Deze poort werd in het jaar 10 v.Chr. gebouwd door Publius Dolabella die in dat jaar consul was.
- *Aquaducten.* Delen van de Virgo en de Augustana zijn op allerlei (soms onverwachte) plekken in de stad nog te zien. Maar het beste overzicht krijg je in het park van de aquaducten. Dit park strekt zich uit tussen de Via Lemonia, Via del Quadrano en de Via A. Viviani. Je komt er het beste met metro A. richting Anagnina, halte Julia Agricola.
- *Tombe van Cecilia Metella* aan de Via Appia Antica ter hoogte van de vierde Romeinse mijlpaal. Entree € 5,-. Dagelijks geopend behalve op maandag.
- *De twee obelissen* die ooit voor het mausoleum stonden staan nu het Piazza dell'Esquilino, aan de achterzijde van de Santa Maria Maggiore, en op het Piazza del Quirinale, als onderdeel van de fontein met de Dioscuren.
- *Afbeeldingen van Augustus en van veel van zijn familieleden* (zowel complete standbeelden als bustes) zijn te vinden in alle belangrijke collecties in Rome. In het Palazzo Massimo, vlak bij het Termini Station, zijn ook de schitterende fresco's uit het huis van Livia te zien.
- In 2014 zijn er op verschillende plekken *extra tentoonstellingen en manifestaties* vanwege het Augustus herdenkingsjaar. Zo is er bij het forum van Augustus elke avond een *sound and light show*.

Zuilen van de tempel van Castor en Pollux op het Forum Romanum.

1937-1938: 'Bimillinario Augusto'

Hoe een verjaardagsfeestje ook voor andere doeleinden wordt benut

Ter gelegenheid van de huidige herdenkingen van zijn overlijden twee millennia geleden is het interessant om te weten hoe en waarom driekwart eeuw geleden de viering van Augustus' bimillennium, zijn tweeduizendste geboortedag, plaatsvond. Recent onderzoek heeft meer gegevens daarover aan het licht gebracht.

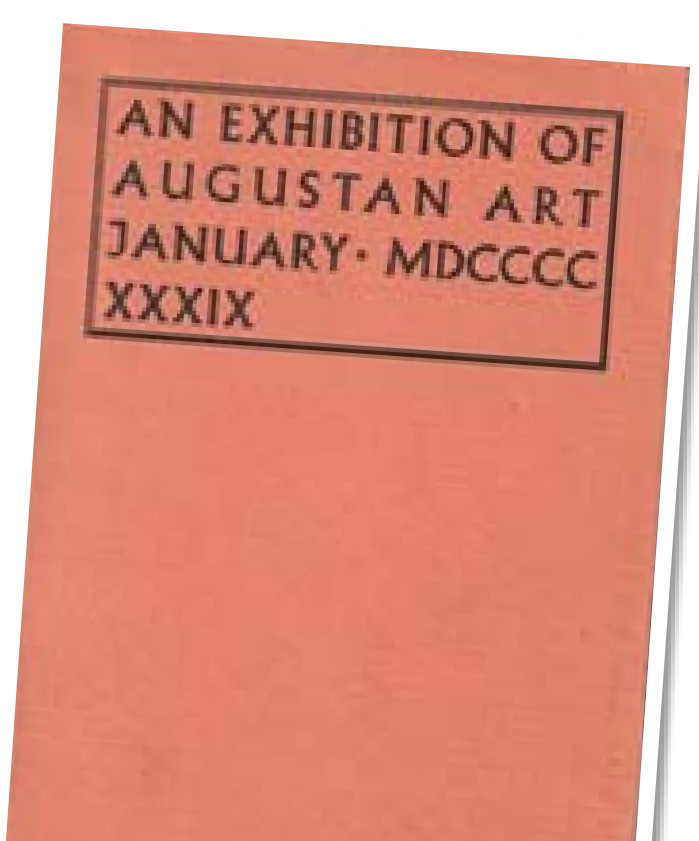
Op 23 september 1937 komt Benito Mussolini aan bij het Palazzo delle Esposizioni (Het Paleis van de Tentoonstellingen) aan de Via Nazionale in Rome. Op de trappen staan jonge leden van de fascistische partij in het zwart opgesteld. Ze verwelkomen hem met Giovinezza, de officiële hymne van de

Italiaanse fascistische partij. De neoklassieke gevel van het tentoonstellingsgebouw uit 1883 is veranderd in een façade in fascistische stijl. Strak rijzen rechthoekige zuilen omhoog. Bovenop staan beelden in Romeinse stijl. Grote letters maken duidelijk dat de 'Bimillinario Augusto', Augustus'

bimillennium, om precies te zijn de herdenking van Augustus' tweeduizendste geboortedag, groots en fascistisch wordt gevierd. Het nieuwe Italië onder leiding van Mussolini, de Duce, doet dat met de 'Mostra Augustea della Romanità', de Augusteïsche tentoonstelling van de Romeinsheid. De opening wordt op film vastgelegd, zodat in de filmjournals in de bioscopen zoveel mogelijk Italianen kunnen zien dat met Mussolini een nieuw tijdperk is aangebroken, een tijdperk dat is te vergelijken met de keizertijd in het Romeinse rijk onder Augustus. De tentoonstelling dient dus duidelijk een politiek doel. 'Maar anders dan velen denken was Mussolini niet zelf de bedenker van de tentoonstelling', vertelt Penelope Goodman via Skype. De archeologe aan de Universiteit van Leeds heeft ter gelegenheid van de huidige vieringen van de tweeduizendste sterfdag van Augustus onderzoek gedaan naar hoe 77 en 76 jaar geleden her en der het bimillennium van Augustus' geboorte is gevierd. 'Augustus was geboren op 23 september in 63 voor Christus en daarom ontstond verwarring over in welk jaar precies het tweeduizend jaar geleden was. Vanwege het jaar 0 was 1938 het juiste jaar, maar voor velen was ook 1937 het juiste jaar. Mussolini heeft dat probleem opgelost door de tentoonstelling in 1937 te openen en precies een jaar te laten duren.'

Naar een nieuw Romeins rijk

Bedenker en initiatiefnemer van de tentoonstelling was klassiek archeoloog Giulio Giglioli, in 1886 in Rome geboren. In 1916

AN EXHIBITION OF
AUGUSTAN ART
JANUARY · MDCCCC
XXXIX

Catalogus van de tentoonstelling over Augusteïsch Rome in het Metropolitan Museum te New York, 1939.

Affiche van de tentoonstelling over Augustus in het Quirinaal te Rome tot begin 2014.

had hij bij Veii het beroemde Etruskische beeld van de Apollo van Veii opgegraven. Tien jaar later was hij betrokken bij de opgraving van het mausoleum van Augustus. Dit gebeurde in opdracht van Mussolini, die sinds 1924 regeerde en het pronkgraf van de grondlegger van het Romeinse rijk blootgelegd wilde zien. 'Persoonlijk had Mussolini meer met Julius Caesar, de veroveraar', vertelt Goodman. 'Maar aan een vereenzelving met hem kleefden ook nadelen, want Caesar was uiteindelijk vermoord.' Hij laat zich daarom door Giglioli overtuigen als die in 1930 voorstelt de tweeduizendste geboortedag aan te grijpen om de wereld de grootsheid van het Romeinse rijk, de Romeinse geest en het Romeinse vernuft te laten zien. Giglioli wil bij alle belangrijke musea in de wereld materiaal verzamelen dat die grootsheid

toont. Daarvoor heeft hij niet eens de originelen nodig. Door kopieën van beelden, voorwerpen en gebouwen te laten maken kan hij veel omvattender de grootsheid van Augustus en het Romeinse rijk laten zien. Mussolini stemt in, omdat hij begrijpt dat Augustus politiek gezien een beter persoon is om zich mee te vereenzelvigen. In 1936, na de veroveringen van Albanië en Abessinië (Ethiopië), verkondigt hij dat dit het begin is van een nieuw Romeins rijk. 'Net als Augustus, die veertig jaar een stabiel regime voerde, belooft Mussolini een leider te zijn van een imperium zonder einde', vertelt Goodman. De vereenzelving met Augustus is ook gunstig in verband met het verdrag dat Mussolini met het Vaticaan sluit. 'Op het eerste gezicht denk je: Wat heeft Augustus met de Kerk en het christendom te maken?

Maar al in de Middeleeuwen geloofde men dat het keizerschap van Augustus onderdeel had uitgemaakt van Gods plan. Door de rust en vrede tijdens zijn bewind kon Christus geboren worden en het christendom zich verspreiden. Er bestond in de Middeleeuwen ook een legende dat Augustus een visioen van Maria en Christus zou hebben gehad.' Giglioli laat de band tussen Augustus en het vroege christendom ook in de tentoonstelling tot uiting komen. In de hoofdzaal staat een groot beeld van Augustus die er als een christelijke heilige uitziet. Aan de andere kant van de zaal is een groot modernistisch kruis aangebracht, met daarop de tekst uit het Evangelie van Lucas over keizer Augustus die tot een volkstelling besluit en Maria en Jozef die naar Bethlehem gaan. Goodman: 'Er wordt dus bewust een verband gelegd

tussen het keizerschap van Augustus en het begin van de Kerk.'

Meer evenementen

In Italië is de tentoonstelling een groot succes, want er zijn een miljoen bezoekers. 'Meer dan tijdens de tentoonstelling die in 1932 het tienjarig jubileum herdacht van Mussolini's Mars op Rome en het begin van het fascistisch regime.' Goodman plaatst wel een kanttekening bij het succes. 'De fascistische hebben er veel aan gedaan om zoveel mogelijk bezoekers te trekken. Mensen van buiten Rome kregen hun treinkaartje vergoed als ze hun toegangskaartje lieten zien. Menigeen die zin had in een dagje Rome zal even de tentoonstelling zijn ingegaan en meteen daarna weer zijn vertrokken.' De bezoekers komen echter niet alleen uit Italië, maar ook uit het buitenland. 'De Italiaanse ambassadeurs in het buitenland organiseren bijvoorbeeld lezingen om de tentoonstelling te promoten.' Verder worden in veel landen ook zonder nadrukkelijke Italiaanse bemoeienis evenementen georganiseerd. 'Bij mijn onderzoek ben ik zeker vijftig manifestaties tegengekomen', vertelt Goodman. De publieke opinie in het buitenland is in de jaren dertig volgens haar beattelijk voor lezingen, boeken, evenementen en tentoonstellingen waarin de lof wordt gezongen over Augustus. 'De wereld herinnert zich nog maar al te goed de Eerste Wereldoorlog en de bijbehorende verwoestingen en ontvrichtingen. In de loop van de jaren dertig is er de dreiging van opnieuw oorlog. Voor iedereen die hoopt op betere tijden is Augustus een icoon van de vrede, want hij heeft in Rome een einde gemaakt aan een periode van burgeroorlogen en vrede gevestigd.' En dus organiseert het Metropolitan Museum in New York een tentoonstelling over Augusteisch Rome. In de catalogus en de tentoonstelling wordt Augustus voorgesteld als de vredebrenger en de beschermheer van de schone kunsten aan wie de wereld onder meer de gedichten van Vergilius en Horatius heeft te danken. Aan Vassar College is het classica Elisabeth Hazelton die over Augusteische poëzie lezingen organiseert,

artikelen in de New York Times schrijft en essaycompetities organiseert. 'Zij is gespecialiseerd in de Romeinse dichtkunst uit de eerste eeuw en maakt van de gelegenheid gebruik om haar vak onder de aandacht te brengen en haar carrière te helpen; zoals Giglioli dat eerder met succes voor zijn carrière heeft gedaan.' Zelf doet ze nu, in het jaar dat Augustus' tweeduizendste sterfdag wordt gevierd, niet anders, voegt Goodman er lachend aan toe. Ook in Nederland is er aandacht voor Augustus, weet Goodman. 'Er wordt vanuit Maastricht een reis georganiseerd voor belangstellenden naar Rome, waarvoor in de pers wordt geadverteerd.' Ook zijn er lezingen door deskundigen. Hoogleraar Oude Geschiedenis A.G. Roos van de Rijksuniversiteit Groningen laat, volgens het Algemeen Handelsblad van 17 februari 1938, zijn licht schijnen over Augustus 'zijn persoon, zijn werken, zijn betekenis': 'Door zijn werk heeft de Grieksch-Romeinse beschaving den tijd gekregen om [...] zó diepe wortels te schieten, dat [...] haar invloed nooit is gestorven.' En in de Aula van de Universiteit van Amsterdam spreken de hoogleraren Cohen en Snijder in aanwezigheid van de Italiaanse gezant over Augustus als de man die vrede, rust en welvaart bracht (Cohen) en de man van wie het volk begreep dat hij hun redder was geweest (Snijder, directeur van het Allard Pierson Museum, die zich twee jaar later ontpopt als een nationaalsocialist).

Kritische geluiden

Terwijl de meerderheid Augustus beschouwt als de man van de vrede en instemt met de belangstelling voor hem in Italië en daarbuiten, zijn er ook kritische geluiden te horen. Goodman: 'Een Amerikaanse journaliste vraagt zich af of Augustus' overwinning bij Actium echt wel de oorlog is die, net als zogenaamd de Eerste Wereldoorlog, aan alle oorlog een einde heeft gemaakt. En de Britse historicus Richard Syme zegt al in 1937 in een vakblad dat er een alarmerende verjaardag in het verschiet ligt. In datzelfde jaar vergelijkt de gevluchte Duitse journalist

Verslag van een lezing door Roos in Algemeen Handelsblad van 17 februari 1938.

Walther Victor in een Luxemburgse krant Augustus met Hitler.'

Na de oorlog zijn het fascisme en de Mostra Augustea besmet geraakt. Giglioli, die hoogleraar was geworden, moet zijn post opgeven. Eind jaren veertig wordt hij weer in genade aangenomen; zijn tentoonstelling wordt de basis van wat nu het Museo della Civiltà Romana in de Romeinse wijk EUR is. Vanwege het fascistische verleden is Goodman verbaasd dat nu her en der Augustus' tweeduizendste sterfdag wordt gevierd. 'Ik dacht dat iedereen te bang zou zijn om geassocieerd te worden met de fascistische vieringen in 1937 en 1938. Die angst is er nog wel, want bij de tentoonstelling die eerst in Rome en nu in het Grand Palais in Parijs is, distantiëren de organisatoren zich expliciet van de fascistische verering. Tegelijk zie je nu de nadruk op Augustus als de man die de kunsten heeft gestimuleerd en gezorgd heeft voor een soort verenigd Europa.' Dus ook nu is er een politieke achtergrond. Maar ook een commerciële: 'Het draait ook om de kracht van de ronde cijfers. We hebben sinds de jaren tachtig steeds meer een cultuur, zeg maar gerust een soort industrie van verjaardagen.'

Tekst en illustraties: Theo Toebosch

Een losbollige vader des vaderlands

Liegen met beeld, dat was het thema waarmee wij als eerstejaars studenten archeologie de Romeinse oudheid werden ingeleid. Eerst een vergelijking van de Parthenonfriezen (een stripverhaal!) met de Ara Pacis-reliëfs (een film!). Dan direct door naar de Augustus Prima Porta, het statiebeeld dat keizer Augustus van zichzelf overal in het rijk had laten plaatsen. De nieuwe princeps (vandaar ons woord prins), die nog wel even moest uitleggen dat het niet zijn persoonlijke ambitie was geweest die hem de Republiek had doen afschaffen. Neen, dat het was goddelijke voorbestemming en geluk in de strijd, die hem, och arme, tegen zijn zin was opgelegd door de nare moordenaars van zijn oudoom en adoptievader Julius Caesar. In een meer dan twee meter hoog beeld zie je hem staan in de houding van de klassieke *Lansdrager* van Polyclethus, maar dan bezig de troepen toe te spreken, de rechterhand hoog geheven. Een leider! Hij is blootsvoets, zoals alleen helden of goden worden afgebeeld. Venus' zoontje Cupido op een dolfin, haar mascotte, tegen zijn been herinnert aan de goddelijke claim van de familie van de Julii, én aan de vergoddelijkte status van oom-vader Caesar, natuurlijk. Maar waar het om gaat is natuurlijk het tafereel dat centraal op zijn kuras staat: de teruggave van de legioensadelaars die de Parthen op Augustus' vroegere tegenstander Crassus hadden buitgemaakt. En dat alles in een setting van instemmend toekijkende goden, sterren en planeten. Want de Gouden Tijd zou aanbreken, zoveel moest de kijker toch wel duidelijk zijn. De zonnewijzer die hij volgens sommigen (neen, niks is zeker) op het Marsveld liet aanleggen markeert zijn verjaardag, de 23^e september. Op die herfst-evening begon een nieuwe kosmische orde! Dat de keizer zelf als een jeugdige doch stevige geweldenaar werd geportretteerd hoorde daarbij. Niet zijn actuele fysieke verschijning (klein, ziekelijk, slechte tanden, meldt zijn biograaf Suetonius) was belangrijk, maar de betekenis van zijn personage (vorstelijk, een reus en tegelijk vrome ziener). In honderdvoud overal in het rijk te zien. De propagandawaarde van de beeldenaar op munten steunt tot op de dag van vandaag op dezelfde conventie. De vorst, of president, of voorzitter, wordt als in een eeuwige jeugd bijkans tijdloos afgebeeld (ofschoon best wel herkenbaar), en altijd met iets van een goddelijke vonk — denk aan de feeëriek glimlachende Beatrix of de in de verte borende blik van Juliana.

Alles goed en wel, maar zit er gevoelswaarde bij deze Augustus? Sinds *I Claudius* van bijna veertig jaar terug komt de Romeinse keizerlijke familie regelmatig bij ons over de vloer. Een niet aflatende reeks films,

series en docudrama's maakt ze meer dan vertrouwd. De krankzinnige Nero, de stotterende Claudius, de geile Cleopatra, de schreeuwende Antonius, de giftig konkelende dames op de achtergrond. Maar van Augustus krijgen we niet veel hoogte. In elke rolprent is hij anders. Een bullebak, een semi-incestueuze tiener, een verdwaalde Engelse landjonker die hoogst bekakt praat. Wat is hij nou, machtswellustige potentaat of bevrijder tegen wil en dank? De antieke historici kwamen er niet uit, en moderne trouwens ook niet.

Mij vielen de schellen een keer van de ogen toen een documentaire-maker, ongetwijfeld van de BBC maar ik heb het niet kunnen terugvinden, suggereerde dat Octavianus, zoals Augustus eerst heette, eigenlijk een rijke, losbollige hipster was geweest. Maar toen hij als achttienjarige de erfgenaam van de revolutionair Caesar werd, kon hij niet anders dan zich als een zwartekousenkerker profileren. Deed hij dat niet dan zou hem eenzelfde lot wachten. Want de conservatieve senatoren, en veel gewone mensen met hen, wilden orde, rust, en herstel van de oude waarden. Nou dat kan, dan tooit Augustus zich toch met vroomheid en kuisheid! Hij verbande zijn losbandige dochter Julia naar het akelige Ponza, en toonde zich als Vredestichter, Hogepriester en Huisvader. Vandaar.

Twee jaar na mijn kennismaking, aan de VU, met de Prima Porta staat er een portret van mijn eigen vader in *Pharetra*, het studentenblad aldaar. Dat wil zeggen, zijn hoofd is gefotoshopt op het Augustusbeeld, met de tekstballon 'ik ben de baas'. Mijn vader was als voormalig captain of industry hoofd pers en voorlichting van de VU geworden om die brutale studenten eens een lesje te leren. Vredestichter en huisvader, jawel. Maar ik kende hem als losbol.

De 'Augustus van Prima Porta' (20-17 v.Chr.), uit de Villa Livia in Prima Porta, gevonden in 1863, collectie Vaticaanse musea.

Presentatie Nederlands onderzoek Satricum

Resten van de archaische tempels op de acropolis van Satricum. (foto Anneke Dekker)

Resten van de archaische tempels op de acropolis van Satricum. (foto Anneke Dekker)

In het gehucht Le Ferriere, een uur rijden van Rome, is op 11 juni een uniek museum geopend. Het nieuwe gemeentelijk museum i.o. 'Satricum' vertelt over Nederlandse opgravingen in de gelijknamige antieke stad. Sinds 1977 doen Nederlanders daar onderzoek, eerst via het Nederlands Instituut te Rome, later aangevuld met archeologen van de universiteiten van Groningen en Amsterdam. Vanaf 1990 is de leiding in handen van professor Marijke Gnade van de UvA. Met toestemming van de *soprintendenza*, met steun van de lokale overheid en dankzij de inzet van lokale sponsors en vrijwilligers kon de UvA er een semi-permanente presentatie realiseren. In die bijna veertig jaar is een groot heiligdom op de stadsheuvel blootgelegd, dat uit de pre-Romeinse periode stamt. Het was al in 1896 ontdekt, maar nadat de vondsten naar het nationaal Etruskisch museum Villa Giulia in Rome waren

gebracht, raakte de site in vergetelheid. Dat veranderde met de snelle economische ontwikkeling van Italië na de oorlog. Nederland leverde een van de buitenlandse equipes die werden uitgenodigd om bedreigde oudheden in de Romeinse *campagna* te onderzoeken. De monumentale fundamenteën van de tempels (550-480 v.Chr.) zijn er nu te bezoeken, en in het nieuwe museum is een staalkaart van bijzondere vondsten uit het heiligdom en het stadsgebied te zien. De presentatie is gehuisvest in een 16e-eeuwse ijzergieterij, later papierfabriek, die hoog boven het dorp Le Ferriere uitsteekt maar voor de museale functie zorgvuldig werd herbestemd. In zes zalen over vier verdiepingen wordt het chronologische verhaal van de stad verteld, van de ijzertijd via de archaische periode en Romeinse Tijd tot in de Middeleeuwen. De meer dan 700 vondsten worden aangevuld met reconstructies van hutten, tempels en terracotta daken. Heel bijzonder zijn een archaisch prinsessegraf, de vele votiefge-

De Nieuwe Kerk reist in de tijd

Al geruime tijd biedt De Nieuwe Kerk in Amsterdam onderdak aan tentoonstellingen over verschillende culturen en godsdiensten, maar deze zomer staat de kerk zelf centraal. Met de installatie 'Reis in de tijd. History & Royalty' komen de verhalen die zich binnen de muren hebben afgespeeld voor het voetlicht. Bezoekers kunnen door de kerk de lijn van de Oranjes volgen of

de lijn van de Nederlandse geschiedenis. Met video walls, projecties, audioguide, Wifi-fotoshoot en dagelijkse hemelse klanken op het grootste orgel van Nederland wordt zeshonderd jaar geschiedenis indringend herbeleefd, reizend langs middeleeuwse geheimen, Koninklijke tradities en vrijgevochten stedelingen. Van katholieke devotie tot de Beeldenstorm, van de kruis-

Het ex- en interieur van De Nieuwe Kerk te Amsterdam. (foto's: Evert Elzinga)

Interieur van het Satricum-museum. (foto Anneke Dekker)

schenken en -geschenkjes die gewone pelgrims achterlieten, en enige inscripties. Zo is er een unieke antieke vaas te zien waarop de naam van de inheemse godin Mater Matuta te lezen is, de beschermgodin van Satricum. Ook zijn er sporen van het legendarische volk van de Volsken, zoals blijkt uit een inscriptie in een tot nu toe onbekende inheemse taal op een loden bijltje, een zeer ongebruikelijke grafgift. (Riemer Knoop)

Tentoonstelling 'Satricum. Scavi e reperti archeologici', in elk geval t/m 11 januari 2015, Via Nettunense 101, 04100 Le Ferriere (Lt)
Openingstijden di, wo, vr 10-13 uur.
 Inlichtingen zie website van de **gemeente Latina**: www.comune.latina.it en m.gnade@uva.nl

ridder tot de VOC-koopman die er begraven zijn, van Hollandse zeehelden tot de ceremonies van onze staatshoofden. Speciaal voor deze tentoonstelling is in de Boelenskapel, ooit de mooiste kapel van de kerk, een installatie opgesteld die de pracht en praal van katholiek Amsterdam tot leven brengt. Ook is hier voor het eerst de rijkversierde 16^e-eeuwse grafsteen van de kruisridder Hillebrantsz. Boelens-den Otter voor het publiek te zien.

'Reis in de tijd. History & Royalty', t/m 14 september 2014 in De Nieuwe Kerk, Dam te Amsterdam, www.nieuwekerk.nl

Unieke vondst van 6^e-eeuwse muntschat

Zevenenveertig gouden munten uit de Vroege Middeleeuwen. Dat is de unieke vondst die twee detectorzoekers dit voorjaar in Drenthe hebben gedaan. Het is de grootste muntschat ooit uit de 6^e eeuw die in Nederland ontdekt is en daarmee is de vondst van nationaal belang. Na melding aan de provinciaal archeoloog heeft intensieve samenwerking tussen deze archeoloog en het Drents Museum ervoor gezorgd dat het museum in Assen de goudschat heeft verworven. Daar is deze nieuwe aanwinst, die gerekend wordt tot de hoogtepunten van de museumcollectie, thans voor het publiek te zien. Onderzoek bij De Nederlandsche Bank heeft uitgewezen dat het in gewicht gaat om de grootste muntschat ooit van de 6^e eeuw die in Nederland gevonden is. De 47 gouden munten zijn zogeheten 'solidi' en hebben elk een gewicht van meer dan 4 gram. De jongste munt in de goudschat is geslagen na 541. Over de context en de reden waarom de munten werden begraven, is nog niets bekend. Gezien de grote waarde zijn ze waarschijnlijk in het bezit geweest van iemand die tot de regionale elite behoorde. De ontdekte gouden muntschat is divers van samenstelling. De schat bestaat uit Laat-Romeinse, Byzantijnse, Ostrogothische en Merovingische/Frankische munten, geslagen in onder meer Constantinopel, Rome, Ravenna en Laon (Noord-Frankrijk). Uniek is dat een van de Frankische munten de buste toont van de Merovingische koning Theodebert (534-548). Het nu gevonden exemplaar is, voor zover bekend, de eerste munt van deze koning die op Nederlandse bodem is gevonden.

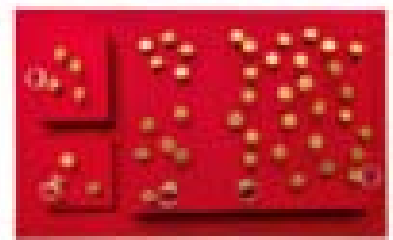
Uniek binnen de gevonden schat is een van de Frankische munten die de buste toont van de

Merovingische koning Theodebert (534-548). Het nu gevonden exemplaar is, voor zover bekend, de eerste munt van deze koning die op Nederlandse bodem is gevonden.

Onthulling grootste 6^e-eeuwse gouden muntschat van Nederland door Rein Munniksma, gedeputeerde cultuur Provincie Drenthe, en Annabelle Birnie, directeur Drents Museum. (foto: Sake Elzinga)

Grootste 6^e-eeuwse gouden muntschat uit Nederland, ontdekt in Drenthe. In totaal 47 munten. (collectie Drents Museum)

Nederlandse bodem is gevonden. Het merendeel van de munten, 38 stuks, is Byzantijns. Op de voorzijde hebben de meeste een beeltenis van de Byzantijnse keizer Justinianus (527-565). Losse Byzantijnse munten zijn wel vaker gevonden in Noord-Nederland, maar complete muntschatten zijn een zeldzaamheid. 'Wij zijn enorm blij met onze nieuwste aanwinst', zo licht directeur Annabelle Birnie van het Drents Museum toe. 'Het is een geweldige aanvulling en van grote betekenis voor onze archeologische collectie. Naast de goudschat van Beilen uit de 5^e eeuw en de muntschat van Nietap uit de 7^e eeuw hebben we nu ook een topstuk uit de 6^e eeuw, een periode waarover relatief weinig bekend is. Juist deze aanwinst in combinatie met nader onderzoek kan ons nieuwe inzichten verschaffen over deze periode van de Vroege Middeleeuwen.'

Drents Museum, Brink 1 te Assen, tel. 0592-377 773, www.drentsmuseum.nl

Aflevering

16

Schatten onder water

Het potentieel van onderwater archeologie in de Golfstaten in het algemeen en in Oman in het bijzonder is immens. In de afgelopen tien jaar ziet men het belang in van het opsporen, het conserveren en het beschermen van het archeologische culturele erfgoed dat zich onder water bevindt. Wetten ter bescherming zijn er nog niet. Maar er wordt volop aan gewerkt.

Op de Unesco-site lezen we dat het huidige zeeniveau zich 6000 jaar geleden ontwikkelde. Voordien waren de zeespiegels veel lager. Omdat de wateren van de Golf relatief ondiep zijn, met een gemiddelde van ongeveer 35 meter, wordt aangenomen dat 14.000 jaar geleden dit nu ondergedompeld gebied een open bewoond landschap was. Van enorm wetenschappelijk belang is bovendien het maritieme verleden van de Golfstaten. De geschiedenis van Oman, met zijn 3000 km kustlijn, is verbonden met de zee. In oktober 2012 organiseerde Unesco in het Koninkrijk Bahrein, een eerste subregionale bijeenkomst. Naast het Koninkrijk Bahrein, namen Koeweit, Qatar, Saoedi-Arabië, de Verenigde Arabische Emiraten, Jemen en Oman deel aan de bijeenkomst. Bewust van het nijpende probleem dat niet alleen in de Golfstaten maar wereldwijd bestaat, stelde de Unesco in 2001 een Verdrag op ter bescherming van onderwater erfgoed.

Acties

In oktober 2012, ter voorbereiding van Unesco's eerste subregionale bijeenkomst in het Koninkrijk Bahrein, organiseerde het Ministerie van Cultuur en Erfgoed van Oman een eerste ontmoeting van een

Ondanks de verschillende materialen van schelp (rechtsonder) tot staal, vertonen de vishaken die 6000 jaar van elkaar verschillen, eenzelfde design.

speciaal opgericht nationaal comité met zes senior ambtenaren uit verschillende ministeries. Thema van de ontmoeting was het maken van plannen tot het onderzoeken, het managen en het documenteren van onderwater-archeologische voorwerpen en sites in de zeeën rond Oman. Hierbij werd er ook gedacht aan data-collectie, veldonderzoek en het ontwikkelen van een gekwalificeerde nationale werkgroep in samenwerking met Britse en Australische wetenschappelijke instituten. De hoofdgebieden die voor onderzoek in aanmerking zouden kunnen komen, spreiden zich uit van Al Wusta tot Dhofar, het zuiden van Oman. Doel is het ontwikkelen van modern maritiem toerisme. Het comité zou ook wetgevingen formuleren ter bescherming van onderwater-voorwerpen en -sites.

In april j.l. kondigde het Ministerie van Cultuur en Erfgoed in Oman in de zijlijn van de tweedaagse vierde Golfstatenconferentie rond 'artefacten' aan, dat het een overeenkomst zal ondertekenen voor het uitvoeren van uitgebreid onderzoek naar artefacten langs de gehele kustlijn van het Sultanaat. Onlangs werden de resten van een Portugese vloot die in de 6^e eeuw in Omani waters gezonken was, gelokaliseerd. Deze vondst kan ook voor de andere Golfstaten van belang zijn. Van oktober 2013 tot maart 2014 waren vijftien teams uit Aziatische landen, Europa en Amerika betrokken bij onderwater-archeologisch onderzoek in Musandam, aan de noordelijke grens van het Sultanaat. Dit schiereiland vervult historisch een zeer belangrijke rol vanwege de ligging aan de straat van Hormuz. In oktober wordt het duiken hervat. In de conferentie kwamen onder meer onderwerpen zoals vondsten uit het stenen tijdperk, het Bahrein fort, archeologische vondsten in de stad Khubar in Saoedi-Arabië, en de Omani rol in de islamitische zeescheepvaart aan bod.

In mei II. organiseerde het Ministerie van Cultuur en Erfgoed in Oman een nationale driedaagse workshop rond het opbouwen van expertise

Links: 15^e-eeuws manuscript over zeewetenschappen.

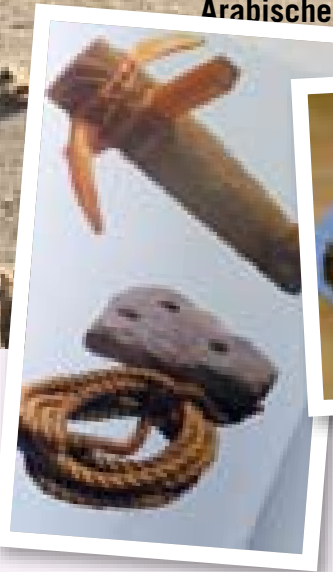
Rechts: Maquette van Ras al Jinz waar men boten vond van de 3^e eeuw v.Chr.

en het geven van voorlichting ter bestrijding van illegale handel in cultuurgoederen met focus op onderwater-archeologie en -erfgoed. Verschillende internationale experts, Unesco Doha-Qatar, organisaties en ambtenaren van verschillende ministeries in Oman namen deel aan de workshop. Met onderwater-erfgoed worden alle sporen van menselijk bestaan bedoeld die onder water lagen of liggen en een historisch cultureel karakter hebben. Verschillende kwesties in verband met het behouden en catalogiseren van gevonden voorwerpen als ook in het ontwikkelen van renovatiemethoden kwamen aan bod. Oman speelde een belangrijke rol in de handel over zee. De verwachtingen wat betreft het vinden van historische wrakken, archeologische voorwerpen en -sites zijn dan ook hoog gespannen. In principe zou elke Golfstaat een programma moeten ontwikkelen tot het beschermen van onderwater-erfgoed, niet alleen om kennis te verwerven maar ook om de geschiedenis van voorwerpen in musea te documenteren, klonk het. Dat kan alleen maar het toerisme ten goede komen. Tot hiertoe zijn programma's tot behoud van onderwater-erfgoed nog niet geïmplementeerd in de Golfstaten. Tussen maart en april dit jaar vond de eerste officieel erkende maritieme archeologie cursus plaats aan de Universiteit in Qatar. De intensieve cursus van twee weken met bijzondere aandacht voor maritieme archeologie in de Arabische Golf dient als basis voor een toekomstige opleiding, zodat het potentieel voor maritieme en onderwater-archeologie in Qatar en de Golf gerealiseerd kan worden. Naast studenten van de universiteit van Qatar, van het department archeologie van de Arabische Islamitische Wereld, werden hiervoor ook individuen uit Qatar en de bredere Golfregio evenals medewerkers van het Ministerie van Cultuur en Erfgoed van Oman uitgenodigd.

Vondsten

Bij archeologische opgravingen in Ras al Jinz in het noordoosten van Oman, vond men resten van boten uit de derde eeuw v.Chr. samengesteld uit riet, hout, en samengebonden met touwwerk. In de Periplus van de Erithreïsche Zee uit de 1^e eeuw met zeilaanwijzingen en handelsroutes wordt vermeld dat de boten uit Oman geen nagels bevatten, maar genaaid werden. Een voorbeeld uit de 1^e eeuw werd gevonden op de archeologische site van Al-Baleed, een stad in het zuiden van Oman die zijn hoogtepunt kende in de 11^e en de 16^e eeuw. In het Museum van de Wierook op de archeologische site Al

Links: Stenen ankers gevonden in de haven van Salalah en gelijkaardig aan de stenen ankers van Qalhat.

Rechts: Literatuur over Maritiem erfgoed.

Baleed is een hele zaal gewijd aan de maritieme geschiedenis van Oman. Pas vanaf de Portugese invasies in Oman in de 16^e eeuw vindt men aanwijzingen over botenbouwers die nagels gebruikten. In 2000 speelde een linguïst uit Leeds in Engeland een belangrijke rol in het interpreteren van vondsten door archeologen in Qalhat, een vissersplaats aan de Golf van Oman, op zo'n twintig kilometer ten noorden van Sur. Qalhat was eeuwenlang een belangrijke handelsweg naar de Golf en de Arabische zee. Qalhat wordt vermeld in de werken van de Romeinse Plinius de Oudere (24 n.Chr.), de Italiaanse 13^e-eeuwse Marco Polo, de 14^e-eeuwse Ibn Battu'ta uit Tanger in het huidige Marokko en de Portugese 15^e-eeuwse generaal Alfonso d'Albuquerque. Terwijl 32 onderzoekers van het Maritiem Museum uit Australië, van Earth Watch Instituut uit Amerika en de Royal Navy van Oman aan wal en onderwater onderzoek verrichtte, verzamelde de linguïst informatie over het gebruik van metalen en stenen ankers bij de oude lokale bevolking. De wetenschap van de lokale bevolking over scheeptypes en ankers gaven meerwaarde aan de resultaten van de onderzoeken van de archeologen. De onderwater-archeologen vonden langs de kustlijn van Qalhat 25 stenen ankers uit verschillende plaatsen, waaronder een Grieks onbekend anker uit de 6^e tot de 4^e eeuw v.Chr. De vondst staat wereldwijd bekend als de grootste onderwatercollectie van Indisch-Arabische stenen ankers.

Tekst en overige foto's (met dank aan het Wierookmuseum): Mia Dekeersmaeker Salalah, Dhofar-Oman vanuit de Arabian Sea Villas, www.arabiansandtours.com

Bronnen:

- Artikelen lokale kranten: Muscat Daily, Gulf News;
- Pride 2010-2011, Celebrating Oman's Maritime Heritage, Al Roya Press & Publishing House;
- www.unesco.org: Sub-Regional Meeting for the Gulf on the Convention on the Protection of the Underwater Cultural Heritage.

'De dag waarop de Rus mijn leven binnen stapte'

Enkele Russische oorlogsmonumenten in Slowakije

Hoe interessant de Tweede Wereldoorlog ook kan zijn, soms is het prettig er eens even helemaal niet mee bezig te zijn. In Nederland is dat nog best lastig; er zijn zoveel monumenten, gebouwen en andere relictten die herinneren aan de oorlog. Zie maar eens een plaats of plek te vinden waar je niet geconfronteerd wordt met de oorlogsgeschiedenis. Afgelopen zomervakantie had auteur Ruurk Kok zich voorgenomen om zich eens niet actief bezig te houden met de oorlog. Op een boerencamping op het Slowaakse platteland zou dat niet al te moeilijk moeten zijn. Alhoewel, eerlijk is eerlijk: de oorlog was wel onderwerp in een van zijn ingepakte boeken. De memoires van de Hongaarse schrijver Sándor Márai, in het Nederlands verschenen als 'Land, land!...', beginnen met de Duitse bezetting van Hongarije in 1944. En hij kwam herkenbare sporen tegen...

Midden in de drukte van een streekfestival sta ik dan toch onverwacht voor een oorlogsmonument. Op een half uur rijden van onze boerderij ligt het plaatsje Hrušov. Eén keer per jaar loopt de hele streek uit voor een grootse jaarmarkt, de Hontianska paráda. Velden vol auto's, parkeerwachten en een armbandje als entreebewijs vormen het begin van een tour over zonverbrande

Russisch oorlogsmonument in het plaatsje Hrušov, de middelste soldaat houdt de kenmerkende PPSH-41 pistoolmitrailleur beet.

stoppelvelden, onder fruitbomen en door dorpsstraatjes langs ambachten, landbouw-werktuigen, streekproducten en heel veel volksmuziek en klederdrachten. Laverend langs pottenbakkers en houtbewerkers ontwaar ik tussen de menigte in een klein stukje groen een oorlogsmonument. Onder de blakende zon stappen drie soldaten half uit een massief blok steen. De middelste omklemt met stevige handen het kenmerkende Russische machinepistool met ronde magazijn. De norse blik van de soldaten is gericht op een in de steen gebeitelde ster, met daaronder de jaartallen 1944 en 1945. Tussen mijn vakantiefoto's van schilderachtige oude vrouwtjes in bonte klederdracht, al dan niet met beker bier in de hand, duiken zo ineens drie stenen soldaten op. Het tweede oorlogsmonument treffen we later die middag op ons pad, als we op zoek naar een supermarkt door de verlaten hoofdstraat van het dorpje Čebovce rijden, twintig minuten oostelijker. In een kaal veldje tegenover twee bankjes staat een glimmend gepolijste steen met gouden letters op een zwarte plaat. De tekst kan ik niet lezen, maar de datum '28.XII.1944' erboven en de ster eronder spreken voor zich: ook dit is een Russisch oorlogsmonument. Die datum, eind december 1944 roept bij mij direct de passage in gedachten waarin Márai zijn eerste ontmoeting met een Russische soldaat beschrijft, op tweede Kerstdag 1944 in een dorpje aan de Donau stroomopwaarts van Budapest. Uitvoerig beschrijft hij deze gebeurtenis en vooral de betekenis ervan: 'Deze Russische soldaat [...] was niet alleen

Links: Het monument in Čebovce met de tweetalige plaquette in Slowaaks en Hongaars. Rechts: Landschap in de omgeving van Cerovo met op de achtergrond de berg Sitno.

mijn leven binnen gestapt met alle gevolgen van dien, maar ook het leven van heel Europa.' Een keerpunt in de Europese geschiedenis gemarkeerd door de ontmoeting van een schrijver en een soldaat. Een paar dagen later en een paar uur noordelijker bevrijdden krijgsmakkers van deze Rus dit dorpje.

Kuilen

Terug op de boerderij is de oorlog al gauw weer ver weg. Tot we de volgende dag met een stel andere Nederlandse campinggasten en hun honden een avondwandeling maken naar een plek in het bos, waar zij eerder die dag dierenbotten hadden zien liggen. Eerder op de dag hadden we al kennis gemaakt: hij is schaapherd en vertelt liefdevol over zijn honden; ik vertel over mijn werk als archeoloog en dat ik ook onderzoek doe naar sporen uit de oorlog. We lopen het bos in en vinden een eindje van het pad af al snel de eerste botten. De kinderen verzamelen een schedel, onderkaken en flinke stukken pijpbeen. Gezien de schedel gaat het om resten van een rund en snijsporen op de botten wijzen op slachtafval dat hier in het bos moet zijn gedumpt. Opmerkelijk, want het ligt een eind van het pad af en de eerste boerderijen liggen verderop. Met handen vol botten keren we terug naar het pad. Als we toevallig een paar kuilen passeren, vertel ik hoe je als archeoloog ook op dat soort sporen gaat letten, omdat het resten kunnen zijn van bijvoorbeeld schuttersputjes. We kijken even bij de kuilen en ontdekken tussen de bladeren een paar stukken verroest ijzer en een

schoenzool. Kennelijk is er toch meer afval in het bos gedumpt dan alleen die koeienbotten. Kuilen in het bos kunnen op allerlei manieren zijn ontstaan en ik sla er verder dan ook geen acht op. De dagen rijgen zich aaneen met geiten melken, paardrijden en vooral veel wild kijken. In de schaduw van de notenboom naast onze tent lees ik de herinneringen van Márai: hoe Budapest in puin lag na de bevrijding en hoe de communisten in de jaren daarna geleidelijk bezit namen van de stad, op nog geen twee uur rijden hiervandaan. Onze boerderij ligt in een dal tussen verdorde velden, deels omringd door heuvels met bos. Een strook groen verraaft de loop van een beekje dat nu vrijwel droog staat. Een stoffige grindweg voert van de boerderij tussen de velden door omhoog naar een asfaltweg, of wat daarvoor moet doorgaan. Bovenaan, vlak voor die asfaltweg rijdt je een klein stukje door het bos. Elke keer als we met de auto boodschappen gaan doen in het dorp, komen we door dat kleine stukje bos. Als we op een

wandeling voor het eerst lopend over die onverharde weg gaan, zien we dingen die ons vanuit de auto niet waren opgevallen. Een platgereden muis en ook een stel kuilen in het bos. Weer die beroepsdeformatie om toch even te gaan kijken: meerdere kuilen liggen niet ver van de weg op enige afstand van elkaar. Als dit de bossen rond Oosterbeek waren, zou ik zweren dat het schuttersputjes waren. Maar dit is Slowakije en ik heb geen idee wat hier in de oorlog allemaal is gebeurd.

Kanon

De dag dat we afscheid moeten nemen van de beesten en de boerderij gaan we 's ochtends nog naar een paardentrekwedstrijd in het dorp waar de boerderij officieel toe behoort. Cerovo is hemelsbreed niet ver, maar de kortste weg is zo slecht, dat je beter kunt omrijden. Net als in elk dorp is ook hier een supermarktje te vinden en zelfs een postkantoor. Buiten het dorp, voorbij de begraafplaats, staan de trieste hutjes waarin

Bos bij Cerovo met kuilen (midden) waarin schuttersputten herkenbaar zijn.

Runderschedel met onderkaken die mogelijk het afval zijn van bivakkerende soldaten.

Roma wonen. De Cerovská podkova blijkt veel kleiner van opzet dan de jaarmarkt in Hrušov. Net buiten het dorp naast de voetbalvelden staan leger tenten met drank en eten, kraampjes met heel veel plastic speelgoed, een oude brandweerwagen en een paar kooien met kippen en konijnen. Kleuters in klederdacht spelen op een wip. Met uit luidsprekers schallende hoempapamuziek maken de teams hun paarden klaar. Niet veel later wordt het eerste, fraai uitgedoste tweespan met boerenwagens in galop over het parcours met hindernissen gejaagd. We kijken onze ogen uit, naar de paarden en naar het publiek. De enige andere buitenlanders die we tegenkomen zijn gasten van onze camping die de aankondiging ook hebben zien hangen. Dan is toch echt het moment gekomen om terug te gaan naar de boerderij, de laatste spullen te pakken en afscheid te nemen. Als we in het dorp de hoofdstraat op draaien, zie ik in het voorbijrijden in een plantsoentje een kanon staan. Ik stop en ren terug. Achter het haveloze betoncomplex dat eens een school huisvestte, staat strak in de verf een kanon opgesteld, olijfgroen met rode accenten zoals de bouten op de wioldoppen. In hetzelfde dorre perkje staat een monument: een ruw bekapte steen bekroond met een blinkend rode ster, voorzien van een plaquette met inscriptie in gouden letters en met rode plastic bloemen aan de voet. Gadegeslagen door een man die met z'n dikke buik in een hemdje over zijn tuinhekje leunt, loop ik snel rond het kanon voor een paar foto's en spring dan weer in de auto. Als we later die week weer thuis zijn, ben ik toch nieuwsgierig. Ik zoom zo ver in op de foto's tot ik de letters duidelijk kan lezen en via een vertaalprogramma kan vertalen. Het monumentje in Čebovce blijkt de 18 Russische soldaten te eren die bij de bevrijding van het dorp op 28 december 1944 zijn

gesneuveld. 'Eeuwige roem aan de bevrijders' besluit de tekst, die zowel in het Slowaaks als in het Hongaars is gesteld. Deze streek maakte voor de Eerste Wereldoorlog deel uit van Oostenrijk-Hongarije, was in de Tweede Wereldoorlog weer even Hongaars en nog steeds wonen er veel Hongaren. Het monument naast het kanon in Cerovo vertelt een ander verhaal: 'Op 1 januari 1945 bevrijdden troepen van het 2^e Oekraïense Front de gemeente Cerovo na een felle strijd van zes weken waarin 724 Sovjet soldaten heldhaftig de dood vonden.' Hieronder volgt een opsomming van de betrokken legereenheden: een gemotoriseerde divisie, drie infanterieregimenten, een artillerieregiment en een verbindingsbataljon. Het monument is door de inwoners opgericht bij de 35e verjaardag van de bevrijding van het dorp.

Zes weken strijd

Ik geloof haast niet wat ik zie, maar het staat er echt: 724 doden in een zes weken durende strijd om een dorpje dat volgens Wikipedia tegenwoordig 586 inwoners telt. Het 'Oekraïense Front', die term kende ik tot nu toe alleen van kaartjes van Oost-Europa waarop met pijlen de naar het westen oprukkende Russische legers staan aangegeven. In Moskou had ik de namen van dit en andere fronten weten te ontcijferen op de roodgranieten monumenten die het enorme plein flankeren dat de toegang vormt tot het kolosale museum voor De Grote Vaderlandse Oorlog. Desondanks bleven deze fronten voor mij vooral een abstractie, met uitzondering van het 1e Wit-Russische Front dat onder aanvoering van generaal Zjoeikov Berlijn

heeft ingenomen. Enkele van zijn soldaten zijn vereeuwigd op de beroemde foto waarop ze de vlag uitrollen op het dak van de Reichstag.

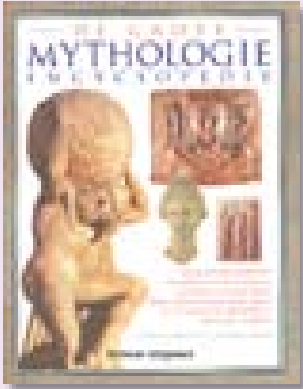
Achter de computer besef ik pas wat ik daar in dat Slowaakse dorpje eigenlijk heb gezien. Een plaatsje waar een van die westwaarts gerichte pijlen overheen is getrokken en dat waarschijnlijk op geen van die kaartjes staat aangegeven, terwijl de bevrijding ervan het leven kostte aan 724 Russen en een onbekend aantal Duitsers. Op de eerste dag van het laatste oorlogsjaar stapte ook hier een Rus iemands leven binnen.

Daarmee vallen ook de andere dingen op z'n plaats. Zes weken strijd, dat betekent dat zowel Duitsers als Russen zich in deze streek moeten hebben ingegraven. Het betekent dus ook dat het helemaal niet zo onwaarschijnlijk is, dat de kuilen waar ik toevallig tegenaan liep in de bossen op de hoogten rond de boerderij inderdaad de resten zijn van schuttersputjes. Ook zou het kunnen betekenen dat het niet de boeren uit de buurt zijn geweest die het slachtafval in het bos hebben gedumpt - waarom zouden ze ook eigenlijk? - maar dat het net zo goed soldaten uit die schuttersputjes kunnen zijn geweest die in de winter van 1944-1945 een koe van een nabijgelegen boerderij hebben gehaald en in het bos hebben geslacht. Pas achter de computer ontrafelt zich dit verhaal; ik heb daar dan ook werkelijk geen moment aan gedacht toen we de koeienschedel en onderkaak als jachttrofee in de pruimenboom naast onze tent hingen.

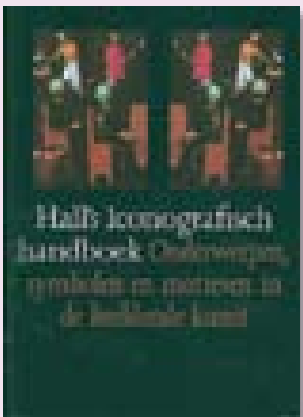
Tekst en foto's: Ruurd Kok

Russisch 76,2 mm veldkanon model 1942, de ZiS-3, bij het monument in Cerovo.

Cotterell, A., R. Storm
De Grote Mythologie Encyclopedie
Prijs € 9,95

Hall, J.
Hall's Iconografisch Handboek
Prijs € 19,50

Marzinzik, S.,
Masterpieces Early Medieval Art
Prijs € 32,50

Kunst... of niet?

Kent u het kleine Griekse eilandje Samothraki? Je kunt er de restanten van Paleopoli bezoeken, een stad uit de Griekse Oudheid. Het ligt aan een dicht bebost ravijn, koel en geheimzinnig. Hier werd de Nikè gevonden, niet de sportschoen, maar het beeld van de gevleugelde Titanendochter, symbool / godin van de overwinning. Ze staat nu op een ereplaats in het Louvre, tot ergernis van de eilandbewoners. Zij werden afgescheept met een replica. Die staat daar bijna naast de vindplaats in een klein donker museum in een zaaltje met een hoog getralied raam. Gevangen. Ik kreeg haast medelijden met haar. Ook al omdat er niet meer van haar over is dan een torso, omhuld met een wapperend gewaad, en één vleugel. Het beeld is toegeschreven aan de beeldhouwer Pythokritos (200 BC), en 'dus' wordt het zelfs in deze toestand 'Kunst' genoemd.

Ze werd niet gemaakt om 'Kunst' te zijn, maar in dit geval als herinnering aan een gewonnen zeeslag. Ook de prehistorische Venusen, grottschilderingen, Klassieke beelden en Middeleeuwse kunstuitingen zijn pas lang na hun ontstaan als 'Kunst' beschouwd. Waarom ze werden gemaakt is meestal niet meer te achterhalen. Vaak speelt prestige een rol. Als jij je kunt veroorloven om je woning, begraafplaats, tempel of kerk te versieren met het werk van een algemeen om zijn kunde bewonderde (en dus duur-betaalde) ambachtsman dan is dat een teken van jouw succes in de maatschappij. Dat wil je aan iedereen laten zien. Daarom liet men ook die prachtige sieraden en rijkversierde gebruiksvoorwerpen maken. In de Middeleeuwen was wat wij nu als Kunst zien mede een uiting van religiositeit. Maar als dat de enige reden zou zijn zouden bijvoorbeeld de prachtig versierde getijdenboeken, zoals The Book of Kells, nooit zijn gemaakt. En het feit dat op veel Middeleeuwse triptieken de gulle gevers op de zijpanelen staan afgebeeld is letterlijk en figuurlijk ook een teken aan de wand.

Voor ons zijn deze motieven verjaard. De boodschap die veel kunstenaars wilden overbrengen (zoals het belang van een goed en deugdzaam leven) komt bij ons vaak niet meer over omdat wij, moderne mensen hun beeldtaal niet langer begrijpen. Wij zien alleen het uitzonderlijke vakmanschap, de liefde en het plezier waarmee alles wat wij nu 'Kunst' noemen vervaardigd is en genieten daarvan. Maar als je je daar in gaat verdiepen komt die oude beeldende kunst nog meer tot leven.

Harriët Wevers,
SPA uitgevers

SPA uitgevers

Assendorperstraat 174-4, Zwolle
(ca. kwartiertje lopen vanaf Zwolle CS),
Tel. 038 - 76 00 126.

Openingstijden:

di t/m za 12:00 - 17:00 uur,
op maandag gesloten.

Website:

www.spa-uitgevers.nl

Verzendkosten altijd € 3,50 (bij bestellingen boven de € 50,00 worden er geen verzendkosten in rekening gebracht).

Schip Columbus mogelijk gevonden

Gedurende zijn ontdekkingsreis naar Amerika in het najaar van 1492 verloor Christoffel Columbus zijn vlaggenschip Santa María aan de noordkant van Haïti. Nu, ruim 500 jaar later, kan het wrak zijn gelokaliseerd. De Amerikaanse maritiem archeoloog en historicus Barry Clifford meent na analyse van de wrakplaats dat de unieke ontdek-

king een feit is. 'De Mount Everest van de scheepswrakken' is hoe Clifford de prominentie van de Santa María graag aanduidt. Al in 2003 onderzochten hij en zijn medewerkers de desbetreffende restanten in Haïtiaanse wateren, maar toen lukte het de wetenschappers niet om de ultieme link te leggen. Een nieuwe duik-

expeditie in mei leverde echter een scala van aanwijzingen op. Behalve dat de afmetingen van het vaartuigen kloppen, stemmen tevens de gegevens over de ligging van het wrak overeen met Columbus 15^e-eeuwse aantekeningen. Bovendien wijzen ook diverse vondsten, waaronder een kanon, in dezelfde richting. 'Ik vind het bewijs overweldigend. Dit schip is naar alle waarschijnlijkheid de Santa María, ik zou niet weten wat het anders kan zijn', verklaart Clifford uiterst optimistisch. Desondanks heeft de regering van Haïti de hulp

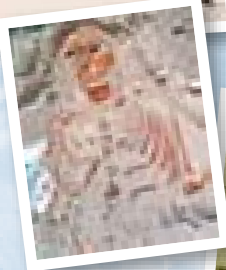
ingeroepen van UNESCO en de komende maanden zullen experts het wrak nauwgezet onderzoeken. De Santa María liep – naar verluid na een feest aan boord – op 24 december 1492 vast op een rif en zonk een dag later. Vervolgens droeg Columbus zijn bemanning op om van het hout van het schip een fortificatie te bouwen teneinde zich te beschermen tegen de inheemse bevolking. De Italiaanse ontdekkingsreiziger gaf de constructie een passende naam: 'La Navidad' [Kerstmis].

Japanse zeegraven

Met de stijging van de zeespiegel verdwijnt tegelijkertijd ook een forse hoeveelheid culturele overblijfselen. De Marshalleilanden in de Grote Oceaan kunnen er over meepraten. Gedurende de afgelopen tijd hebben golven op deze

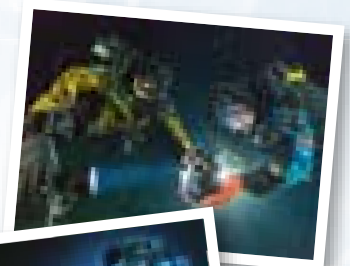
laaggelegen atollen zodanig huisgehouden dat er aan de kust tientallen graven zijn weggespoeld. Naar alle waarschijnlijkheid betreffen het de laatste rustplaatsen van Japanse soldaten uit de Tweede Wereldoorlog. Behalve menselijke resten kwamen ook onontpofte bommen en ander militair materieel bovengronds terecht. De grote boef in dit verhaal is de wereldwijde klimaatverandering en deed de verontruste minister Tony A. deBrum reageren: 'Het is een ernstige situatie, zelfs de doden moeten het ontgelden.'

Beringische tiener

De recente ontwikkelingen binnen het onderzoek over de oerbevolking van Amerika lijkt een domino-effect teweeg te hebben gebracht. Na het eerdere nieuws over millennia oude vondsten op een eiland in de staat Californië en over een boeiende theorie betreft de Beringlandbrug (Beringië) bracht nu een ontdekking in Mexico de wetenschap in extase. In een ondergelopen grottensysteem op het schiereiland Yucatán troffen duikers het skelet van een circa 15 jaar oud indianenmeisje aan. Via koolstof-14-datering hebben onderzoekers kunnen vaststellen dat ze tussen de 12.000 en

13.000 jaar geleden leefde, terwijl haar DNA-profiel verklaarde dat ze direct afstamt van de allereerste inwoners van Amerika die over de Beringlandbrug arriveerden. De nieuwste ontwikkelingen doen voorlopig de suggestie van sommige wetenschappers verstommen dat deze oerbevolking afkomstig was uit Australië, Zuidoost-Azië of zelfs Europa.

Diepe wereldpremière

Fans van scheepswrakken – en zeker degenen die ze graag op legale wijze van dichtbij bekijken – kunnen vanaf nu hun hart ophalen. Nabij het Zweedse eiland Dalarö, in de scherentuin van Stockholm, is namelijk 's werelds allereerste maritieme cultuurreservaat geopend. Onder de waterspiegel liggen zeven wrakken uit de 17^e eeuw. Wie zijn duikuitrusting bij zich heeft, mag onder leiding van een gids afdalen en een bezoekje brengen aan het erfgoed. Dankzij het brakke water van de Oostzee zijn de restanten nog altijd in goede staat. Voor de enthousias-telingen die liever droog blijven, wacht een boot-tocht en een film over de geschiedenis van de vaartuigen. Op een paar van deze rondvaarten worden zelfs live-beelden vanuit de diepte getoond. Overigens zijn de organisatoren zich er wel van bewust dat het reservaat behalve toeristen eveneens plunders kan aantrekken. Toch weegt volgens hen het tonen van Zweedse historie ter plekke in plaats van in een museum zwaarder.

Fiscus

Het is natuurlijk gewaagd om in dit nummer vooral gewijd aan keizer Augustus die man eigenlijk wat saai te vinden. Tegelijkertijd behoort het tot de genade van de columnist dat hij beschikt over de ongebreidelde – nou ja tot op zekere hoogte – vrijheid om overal wat van te vinden zonder dat hij er meteen voetnoten bij moet produceren om zijn wijsheden met wetenschappelijke degelijkheid te staven. Maar toch. Caesar Augustus is op zich best wel een nette man. De morele lat van de Romeinse keizers ligt gemiddeld niet bijster hoog maar de *Verhevene* springt daar ruim en zonder een aanloop te nemen overheen. Overbodig om hier op te merken dat nakomertjes als Caligula, Nero en nog zowat aan exemplaren van hem in retrospectief een monument van deugdzaamheid maken. Nu had hij wel een handvol schrijvers bij de hand die zijn deugden in de prachtigste regels Latijn bezongen. Hoezo 'dode' taal? Neem Horatius die het verlangen van de Romeinse burgerij vertolkte toen de imperator enige jaren buiten Italië verkeerde: 'O, gij waker over het volk van Romulus, keer terug, uw land roept om u. Want wanneer gij aanwezig zijt, kan de os veilig het land ploegen, kan de zeeman de zeeën bevaren zonder vrees, de misdaad wordt in toom gehouden en de dagen gaan vredig voorbij. Niemand vreest, dat Parthen of Germanen het land zullen binnenvallen.' Daarbij hield deze Horatius wel de nodige afstand tot de princeps. Hij, noch de meeste van zijn collega's, hebben bijvoorbeeld ooit een werk aan Augustus opgedragen, behalve dan Vergilius maar die kon met zijn Aeneas moeilijk anders, de dappere Trojaan die als prototype van de Romein in wording zou gaan gelden. Een familieman, goed huwelijk met zijn Livia die ook aan zijn sterfbed was gezeten. Beroemde laatste woorden horen bij beroemde mensen. Terwijl hij zijn echtgenote nog eenmaal kuste, zou Augustus gezegd hebben (stamelen doen beroemde mensen nooit in een dergelijke situatie): 'Vaarwel, en vergeet nooit de jaren die wij samen doorgebracht hebben'.

Ik blijf intussen wel zitten met dat befaamde standbeeld van Augustus uit de tuin van Livia in Prima Porta, thans in het Vaticaanse Museum. Martiaal, geïdealiseerde eeuwige jeugdige trekken, in harnas maar op blote voeten, met onder aan het rechterbeen zo'n mollige blote *amorette* op een dolfin gezeten. Meer volgens de Griekse dan volgens de Romeinse beginselen zou ik bijna zeggen. Dat moet die Livia toch als echtgenote enigszins nuchterig hebben bekeken, of bezondig ik me nu aan een anachronisme? Ik hoef er gelukkig geen voetnoot bij te leveren, zoals ik al opmerkte. Zeker is dat het wat kleur geeft aan het bleke marmer waarvan veel van Augustus' daden zijn vervuld. Dat volgens een nieuwe huwelijkswet mannen met kinderen sneller carrière zouden gaan maken, was ook weer iets typisch voor deze degelijke baas. De *Papia Poppaea*, zoals de wet heette, bevatte rechtzinnige trekken waarnaar het heden ten dage buiten de biblebelt of Saoedi-Arabië lastig zoeken is. Voor een aantal ambten was een minimumleeftijd vereist, voor ieder kind mocht je een jaartje van dat minimum aftrekken. Mensen met drie kinderen of meer verschaften de wet een aantal voorrechten. Dat ging bijna op kinderbijslag *avant la lettre* lijken. Verbanning wachtte diegenen die overspel pleegden. Ik bedoel maar: nog net geen steniging.

Augustus schopte het zelfs tot de Bijbel. Lees Lucas 2.2. De Statenvertaling laat hem een gebod uitvaardigen, 'dat de geheele wereld beschreven zou worden'. De Engelse versie van King James uit diezelfde 17^e eeuw vertaalt 'that all the world should be taxed'. Dat is niet helemaal hetzelfde. Of toch wel? Zijn onderdanen inschrijven en ze meteen belasten. *Fiscus* is geldbuidel in het Latijn. De *Verhevene* mocht dan wat saai zijn, hij was zijn tijd vooruit.

saandereout time

Neem of geef een abonnement
en krijg een cadeau

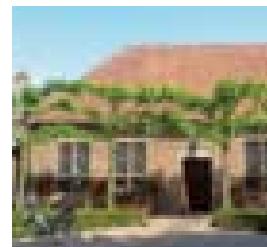

Kijk voor meer informatie op de website

WWW.ARCHEOLOGIEONLINE.NL/ABONNEMENT

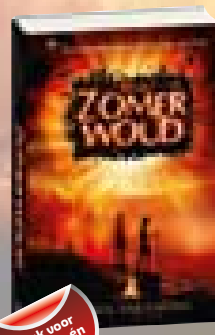
Volg het spoor naar de prehistorie in Z-W Drenthe.

In 2014 vragen we aandacht voor "sporen in het landschap". Dit kunnen prehistorische sporen zijn (Havelter hunebed D 53, de Spieker van Lhee, de Steenkist van Diever, de urnenvelden van het Koelingsveld), maar ook sporen van WO-2 (o.a. vliegveld Havelte, onderduikershol, werkkampen). In een heldere tentoonstelling proberen we deze sporen in het landschap te ontdekken. Ook is er aandacht voor de mammoeten en zijn er speciale kinderactiviteiten.

www.archeologie-westdrenthe.nl

ARCHEOLOGISCH CENTRUM
WEST-DRENTHE

**Meeslepend verhaal dat zich
afspeelt in de steentijd.**

Avontuurlijk en stiekem
nog leerzaam ook!

the house of books

Schatten van het mammoetstrand

Een fraai voorbeeld van hoe je de resultaten van archeologisch onderzoek aan een breder publiek kunt overbrengen laat het boek *'Schatten van het mammoetstrand'* zien. In woord en beeld presenteert het boek op heldere, bijna spannende wijze het waarom en hoe van het onderzoek, wat er gevonden is en vooral ook hoe je je het landschap en de levende wezens in de tijd van toen moet voorstellen. Voorafgaand aan en bij de aanleg van de havenuitbreiding van Rotterdam (Maasvlakte 2) werden archeologen ingeschakeld die in kaart brachten of en waar er waardevolle archeologische vondsten zouden kunnen

worden aangetroffen en hoe er met bij de aanleg gevonden materiaal zou moeten worden omgegaan. Bij die aanleg werd gebruik gemaakt van zand dat diep in de bodem van de Noordzee werd gewonnen. Die bodem gaf daarbij heel wat geheimen prijs. 'Voor ik het wist, lag het dek vol met enorme mammoetbotten', aldus directeur Van der Plas van Projectorganisatie Maasvlakte 2 (Havenbedrijf Rotterdam) in zijn voorwoord. Dat de oudheidkundige rijkdom in het zand zo groot was, was een buitengewone verrassing. Van twintig meter onder het wateroppervlak haalden archeologen overblijfselen van een

jachtkamp uit de middensteen-tijd naar boven. Gereedschap, jachtgerei en een grote hoeveelheid materiaal waaruit te destilleren viel wat die jagende en verzamelende voorouders zoal verorberden. En als klap op de vuurpijl werd op het nieuwe strand van de Maasvlakte ook nog een stukje schedel gevonden van een volwassene die rond 7.600 v.Chr. hier leefde – waarmee het onderzoek tevens in de media grote aandacht kreeg. Het boek slaagt erin om op basis van de feiten en conclusies, ontleend aan de diverse archeologische en andere onderzoeken, interessante reconstructies te presenteren van hoe mens en dier in de millennia voor ons leefden. Als je vandaag de dag de Maasvlakte of

- *'Schatten van het mammoetstrand. Alles wat je altijd over de vondsten op Maasvlakte 2 wilde weten. Van mammoetdij tot mensenschedel, van hyenakeutel tot woelmuiskies'*
- Evert van Ginkel, Jelle Reumer & Bert van der Valk
- Uitgeverij Havenbedrijf Rotterdam
- ISBN 9789080989207
- Prijs € 24,95

de drukke Rotterdamse haven bezoekt is dat nauwelijks voorstelbaar. (Lou Lichtenberg)

'Reize naar Surinamen'

Huurling John Gabriël Stedman, die van 1772 tot 1777 in Suriname verbleef, hield een dagboek bij. Publicatie in Engeland in 1796 was van grote invloed op de discussie over de afschaffing van de slavernij aldaar in 1834 (ons land in 1863). De door Stedman beschreven vernederingen en gruwelijkheden maakten indruk; pas toen werden Europeanen zich bewust van het werkelijke lot van de slaven. Michaël Ietswaart maakte van dit dagboek een toegankelijke verkorte moderne vertaling, die hij onder meer baseerde op de Nederlandse vertaling uit 1799 en een onverkorte wetenschappelijke Amerikaanse uitgave uit 1988. John Stedman (1744-1797), zoon van een Schotse vader en

een Nederlandse moeder, nam als huurling dienst in een expeditieleger dat onder bevel stond van de Zwitserse kolonel Fourgeoud. Dit huurlingenleger werd door de Staten-Generaal van de Verenigde Nederlanden naar Suriname gestuurd om een opstand onder weggelopen negerslaven te onderdrukken. Tijdens zijn verblijf was geen sprake van langdurige militaire actie. Slechts een enkele keer raakte Stedman betrokken bij een groot gewapend treffen met de opstandelingen. Moeilijker was het voor hem en de andere soldaten om te overleven onder de tropenzon. Veel huurlingen overleden jong door de karige maaltijden, de strenge militaire discipline en malaria. Door de wreedheden, van het doorsnijden van de Achillespees tot het vastketenen aan een gloeiend

fornuis, waren de slaven nog slechter af. Opvallend vindt Stedman de heldenmoed waarmee ze hun lot ondergingen, sommigen zagen zelfs kans hun folteraars te bespotten. Ondanks zijn compassie met de onderdrukte slaven was hij voorstander van de slavernij, maar dan wel in een 'menselijke' vorm, waarbij de slaven goed behandeld zouden worden: als werknemers met goede arbeidsvoorwaarden.

Stedman, die een verhouding had met de jonge slavin Joanna, geeft met de beschrijving van deze relatie een aardig kijkje in de Surinaamse maatschappij van die tijd. Van pas kwam dat hij verkeerde in twee milieus, dat van de militairen en van de betere kringen omdat hij bevriend was met de gouverneur Jan Nepveu. Beide kringen beschrijft

- *'Reize naar Surinamen. Dagboek van John Gabriël Stedman uit 1772-1777', hertaald en ingeleid door Michaël Ietswaart*
- Uitgeversmaatschappij Walburg Pers
- ISBN 9789057309694
- Prijs € 24,95

hij op een levendige manier en vormt een tastbaar spoor uit een koloniale tijd die is verdwenen. Zijn dagboek is mede bijzonder door de prachtige tekeningen en aquarellen die hij maakte van planten en dieren. De beroepsmilitair had zeker oog voor de schoonheid van de natuur van Suriname. (Ad van Schaik)

Erfenis van Karel de Grote

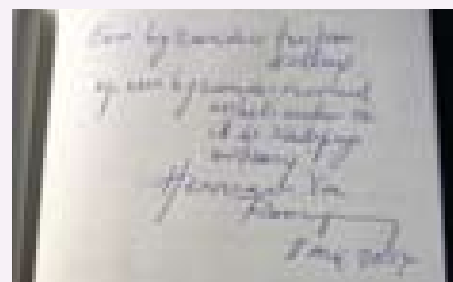
In het vorige nummer (nr 2-2014, pag. 33-34) werd al even aangekondigd dat momenteel tot eind november in het Provinciaal Erfgoedcentrum Ename te Oudenaarde-Ename een tentoonstelling kan worden bezocht over de erfenis van Karel de Grote. Om meerdere redenen trok deze aankondiging onze extra belangstelling. Allereerst uiteraard vanwege het onderwerp dat in dit Karel de Grote-jaar actueel is en waaraan hier een intrigerende invulling wordt gegeven. Maar ook de locatie vlakbij een bekende archeologische site, die we in dit tijdschrift meerdere malen besproken, is alleszins interessant. En voorts door de betrokkenheid van Dirk Callebaut, die hier ooit als archeoloog-historicus de opgravingen leidde, hoofd van de buitendienst Oost-Vlaanderen en later waarnemend directeur was van het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (thans Agentschap Onroerend Erfgoed) en die nu ook commissaris is van deze tentoonstelling. Bij een rondgang licht ons nader in over de doelstelling en uitwerking hiervan. 'In tegenstelling tot andere Karel de Grote-tentoonstellingen, die allerlei topstukken uit de tijd van Karel

laten zien, willen wij hier het verhaal vertellen over de macht van cultuur in Europa vanaf zijn tijd tot en met het heden. Vandaar de titel van deze expositie: "De erfenis van Karel de Grote 814-2014". Uitgaande van de twee basispijlers van onze cultuur: de Romeinen en de Karolingers, gaan we na hoe machthebbers met de basisgegevens van die culturen vervolgens in latere tijden zijn omgegaan. Hoe ze die gebruikten en misbruikten. Het verhaal dus van de eeuwenlange worsteling in Europa om in de grote verscheidenheid van de Europese bevolking eenheid te brengen.' Dat verhaal begint met een uitdieping van wat nu zo specifiek is aan de Romeinse en de Karolingische machthebbers en hun culturen en vervolgt met vele voorbeelden van hoe latere machthebbers die culturen gebruikten om ze laten herleven in hun eigen heerschappij of te misbruiken in hun machtsstreven. Zo passeren op de tentoonstelling talrijke hoogte- en dieptepunten van 2000 jaar geschiedenis, vanaf het Romeinse Rijk, de opsplitsing daarvan is het Oost- en West-Romeinse Rijk, het eenheidsrijk van Karel de Grote, de opsplitsing daarvan in 843, de droom van Bourgondische hertogen, de veroveringsdrift van Napoleon tot de wereldconflicten in de 20^e eeuw en het nieuwe Europa naar 1945. In zijn rondleiding laat Callebaut tal van voorbeelden zien die de culturen illustreren en ook hoe machthebbers zich op elementen van die culturen beroepen om hun macht te legitimeren. 'Napoleon begaf

zich naar Aken om zijn voorganger te "ontmoeten". Hitler refereerde met zijn Derde Rijk aan het middeleeuwse Duitse keizerrijk dat op zijn beurt weer met het rijk van Karel de Grote verbonden was. Mussolini zag zichzelf als de erfgenaam van keizer Augustus en liet hele buurten met middeleeuwse en renaissancegebouwen slopen om antieke Romeinse monumenten te isoleren of om nieuwe bouwwerken te laren verrijzen waarin de architectuur van het keizerlijke Rome herleefde.' De tentoonstelling kwam tot stand in het kader en met steun van een EU-project, waaraan door 29 instituten uit 9 Europese landen wordt deelgenomen. Na Ename reist de tentoonstelling verder naar andere EU-landen (Praag, Ravenna en Marseille). Maar tot die tijd kan zij dus nog bekeken worden in dit Provinciaal Erfgoedcentrum dat twee jaar geleden geopend werd om het publiek warm(er) te maken voor erfgoed, om onderzoek op dit gebied te verrichten en als erfgoeddepot. Een gelijknamige en werkelijk schitterende catalogus van ruim 400 pagina's met tal van boeiende essays over Karel de Grote en zijn erfenis begeleidt deze tentoonstelling. Dirk Callebaut laat niet na te onderstrepen dat de Provincie Oost-Vlaanderen en in het bijzonder zijn gedeputeerde cultuur Jozef Dauwe een grote stimulerende rol hebben gespeeld bij het realiseren van dit project en bij het tot stand komen van de omvangrijke bibliografie. Een tentoonstellingsbezoek kan worden gecombineerd met bezoeken aan de nabijgelegen opgraving van een abdijruïne en aan nog

Voorzitter van de Europese Raad Herman van Rompuy neemt bij de opening van de tentoonstelling het eerste exemplaar in ontvangst van de tentoonstellingscatalogus uit handen van gedeputeerde cultuur Jozef Dauwe van de Provincie Oost-Vlaanderen. (foto: Provinciaal Erfgoedcentrum)

Signatuur van Herman van Rompuy in het receptieboek van het Provinciaal Erfgoedcentrum.

enkele andere aantrekkelijke locaties in de omgeving, waaronder de prachtig gerestaureerde Sint-Laurentiuskerk, het pam (provinciaal archeologisch museum) Ename, het historische Bos t'Ename, het pam Zuid-Oost Vlaanderen site Velzeke (Zottegem). Natuurlijk is een bezoek aan het historische Oudenaarde daarbij ook niet te versmaden.

(Lou Lichtenberg)

Commissaris Dirk Callebaut in de tentoonstelling.

'De erfenis van Karel de Grote 814-2014', tot 30 november in het **Provinciaal Erfgoedcentrum**, Lotharingenstraat 1 te Oudenaarde-Ename, www.pam-ename.be. Het pam Ename bevindt zich op 600 m. afstand van het Provinciaal Erfgoedcentrum. De gelijknamige catalogus is uitgegeven door het Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gent, ISBN 9789074311823. Meer info: www.oudenaarde.be

Archeologie in het hart van Europa

Het jaar 2014 is in Wallonië het Jaar van de Archeologie. Het Koninklijk Museum van Mariemont in Morlanwelz besteedt hieraan volop aandacht door middel van een tentoonstelling waarin aan de hand van ontdekkingen die de laatste kwart eeuw werden gedaan in Henegouwen en aangrenzende streken de geschiedenis van deze streek, in het hartje van Noordwest-Europa, wordt belicht. Dat gebeurt aan de hand van voorwerpen die deze archeologische opgravingen hebben voortgebracht en deze te spiegelen aan elkaar en aan moedervoorwerpen. Tevens presenteert de tentoonstelling een zoektocht naar de kern van het vak archeologie en daaraan verwante wetenschappen, dit aan de hand van foto's, getuigenissen, werken van hedendaagse kunstenaars en een hele waaier activiteiten. Dit in een prachtig park gelegen

museum heeft als wetenschappelijke instelling van de Federatie Wallonië-Brussel tot taak de stand van zaken op het gebied van opgravingen en erfgoed- en archeologisch onderzoek in Wallonië en Brussel en meer in het bijzonder in de provincie Henegouwen – het thuisgebied van het museum – te presenteren. Voor deze tentoonstelling is daartoe allereerst een wandelparcours vervaardigd dat afgebakend is met vergrote foto's van opgravingen die in verschillende tijdperken werden uitgevoerd. In het museumgebouw zelf loop je eerst door de vestiaire van de archeoloog – een ruimte waar als inleiding gereedschap en kleding tentoongesteld wordt. Door middel van video's geven experts antwoorden op vragen naar het waarom van geschiedenis en archeologie. Op de tweede verdieping wordt de bezoeker dan ondergedompeld

Beeldjes met de afbeelding van vrouwen, keramiek, Somme, Villers-Carbonnel, midden neolithicum II. (foto: INRAP – D.Bossut)

in het hart van Europa: Henegouwen. Langs een continue tijdlijn vanuit de prehistorie naar de moderne tijd wordt je uitgenodigd je te buigen over voorwerpen afkomstig uit de opgravingen van de jongste 25 jaar. Enkele van die objecten worden gespiegeld aan een moederobject dat illustreert wat zich op hetzelfde ogenblik ergens anders afspeelde. Dat leidt tot vragen als: hebben deze voorwerpen gelijkaardige lijnen, structuren, stijlkenmerken, die getuigen van min of meer langdurige culturele uitwisselingen tussen de sites? Of zijn het eerder stukken die worden gekarakteriseerd door een soort variaties op een thema, of zijn ze zelfs totaal verschillend? De bezoeker kan de voorwerpen in kwestie daardoor in een ruimtelijke, culturele, technische en tijdscontext plaatsen. Talrijke kaarten, maquettes, foto's, video's, documenten ondersteunen deze kadering. Bovendien wordt in vier zalen

dieper ingegaan op de thema's bewoning, laboratorium, steden en verbeelding, elk met een specifieke geluidssfeer en visuele impressie. In een aparte ruimte geven boeken, voorwerpen en installaties van plastische kunstenaars tevens een beeld van het spel van reconstructie en interpretatie, als het ware een uitnodiging om de archeologie opnieuw uit te vinden en met andere ogen te bekijken. De expositie is, net als het museum zelf, overwegend Franstalig georiënteerd, maar een Nederlandstalig gidsje werd gewerkt.

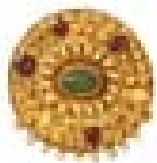

Speldenknop van goud, blauwglas en granaat, Trivières, eind 6e eeuw. (foto: Musée royal de Mariemont – M. Lechien)

'Trésor?/Trésor! Archéologie au coeur de l'Europe'(Schatten? Schatten! Archeologie in het hart van Europa), tot 30 november 2014 in het Koninklijk Museum van Mariemont, Chaussée de Mariemont 100, Morlanwelz, www.musee-mariemont.be

Nederland

T/M 31 AUGUSTUS 2014
AMSTERDAM

De Krim. Goud en geheimen van de Zwarte Zee
Allard Pierson Museum,
Oude Turfmarkt 127

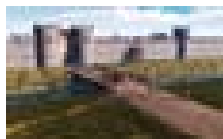
T/M 31 AUGUSTUS 2014
ASSEN

Mummies
Overleven na de dood
Drents Museum, Brink 1

T/M 5 SEPTEMBER 2014
AMSTERDAM

Expeditie Zijderoute
Schatten uit de Hermitage
Hermitage Amsterdam,
Amstel 51

T/M 14 SEPTEMBER 2014
LEIDEN

Bij nader inzien
Nieuw onderzoek naar oude opgravingen
Rijksmuseum van Oudheden,
Rapenburg 28

14 SEPTEMBER 2014
AMSTERDAM

Reis in de tijd
History & Royalty
De Nieuwe Kerk, Dam

T/M 26 OKTOBER 2014
LEIDEN

Gouden Middeleeuwen
Rijksmuseum van Oudheden,
Rapenburg 28

België

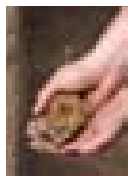
TOT 31 AUGUSTUS 2014
TONGEREN

Doe de Prehistorie!
Gallo-Romeins Museum,
Kielenstraat 15

TOT 1 SEPTEMBER 2014
LEUVEN

Ravage
Kunst en cultuur in tijden van conflict
M-Museum Leuven,
L. Vanderkelenstraat 28

TOT 30 NOVEMBER 2014
NORMANWELZ

Trésor? Trésor! Archéologie au coeur de l'Europe
Musée royale de Mariemont,
Chaussée de Mariemont 100

TOT 30 NOVEMBER 2014
OUDENAARDE-ENAME

De erfenis van Karel de Grote 814-2014
Provinciaal Erfgoedcentrum,
Lotharingenstraat 1

TOT 26 APRIL 2015
BRUSSEL

'14-'18, dit is onze geschiedenis!
Koninklijk Museum van het Leger en de Krijgsgeschiedenis,
Jubelpark 3

Frankrijk

TOT 13 JULI 2014
PARIJS

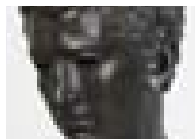
Moi, Auguste, Empereur de Rome
Grand Palais,
3 Avenue du Général Eisenhower

TOT 20 JULI 2014
PARIJS

Le trésor de Naples
Les bijoux de San Gennaro
Musée Maillol,
59-61 Rue de la Grenelle

TOT 25 AUGUSTUS 2014
MARSEILLE

Splendeur de Volubilis
Bronzes antiques du Maroc et de Méditerranée
Musée des Civilisations de l'Europe et de la Méditerranée,
1 Esplanade

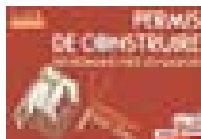
TOT 7 SEPTEMBER 2014
PARIJS

Le mythe Cléopâtre
Pinacothèque de Paris,
28 Place de la Madeleine

TOT 8 SEPTEMBER 2014
LATTES

Les iapodes, peuple méconnu. Collections du musée archéologique de Zagreb
Site archéologique Lattara –
Musée Henri Prades de Montpellier Agglomération,
390 Avenue de Pérols

TOT 21 SEPTEMBER 2014
TOULOUSE

Permis de construire
Des Romains chez les Gaulois
Musée Saint-Raymond,
Musée des Antiques,
1er Place Saint-Sernin

TOT 12 OKTOBER 2014
SOISSON

Tanis, une capitale illustre de l'Égypte ancienne
Musée de Soisson,
2 Rue de la Congrégation

TOT 31 DECEMBER 2014
PARIJS

Sur les traces des premiers Parisiens
Hôtel Carnavalet,
23 Rue de Sévigné

TOT 31 DECEMBER 2014
STRAATSBURG

À l'est du nouveau!
Archéologie de la Grande Guerre en Alsace et en Lorraine
Palais Rohan,
2 Place du Château

Groot-Brittannië

TOT 30 NOVEMBER 2014
LONDEN

Ancient lives: new discoveries
British Museum,
Great Russell Street

Duitsland

TOT 27 JULI 2014
WÜRZBURG

Griechisch – Ägyptisch! Tonfiguren vom Nil
Martin von Wagner Museum /
Antikensammlung,
Residenzplatz 2/Tor A

TOT 27 JULI 2014

KASSEL

**Forum Romanum – Zeitreise
durch 3.000 Jahre Geschichte**
Museum Schloss Wilhelmshöhe

TOT 10 AUGUSTUS 2014

BONN

**Abenteuer Orient – Max von
Oppenheim und seine
Entdeckung des Tell Halaf**
Kunst- und Ausstellungshalle
der Bundesrepublik
Deutschland,
Friedrich-Ebert-Allee 4

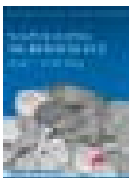
TOT 7 SEPTEMBER 2014

XANTEN

**An den Grenzen des Reiches.
Grabungen im Xantener
Legionslager am Vorabend des
Ersten Weltkrieges**
LVR-RömerMuseum,
Siegfriedstrasse 39

TOT 14 SEPTEMBER 2014

HAMBURG

Napoleons Silberschatz
Archäologisches Museum
Hamburg, Museumsplatz 2

TOT 21 SEPTEMBER 2014

KONSTANZ

Das Konstanzer Konzil
Weltereignis des Mittelalters
1414-1418
Konzilgebäude in Konstanz,
Hafenstrasse 2

TOT 21 SEPTEMBER 2014

AKEN

**Karl der Grosse. Macht,
Kunst, Schätze**
Krönungssaal Aachener
Rathaus, Markt;
Centre Charlemagne,
Katschhof; Domschatzkammer,
Papst-Johannes-Paul-II-Strasse

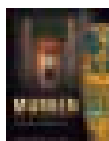
TOT 28 SEPTEMBER 2014

TRIER

Ein Traum von Rom
Römisches Stadtleben in
Südwestdeutschland
Rheinisches Landesmuseum
Trier, Weimarer Allee 1

TOT 5 OKTOBER 2014

BRAMSCH

**Mumien – Reise in die
Unsterblichkeit**
Museum und Park Kalkriese,
Venner Strasse 69

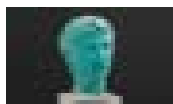
TOT 12 OKTOBER 2014

ZÜLPICH

Wasser für Roms Städte
Römerthermen Zülpich –
Museum der Badekultur,
Mühlenberg?

TOT 19 OKTOBER 2014

KEULEN

**14 AD – Römische Herrschaft
am Rhein**
Römisch-Germanisches
Museum, Roncalliplatz 4

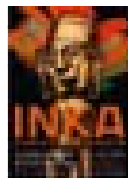
TOT 9 NOVEMBER 2014

MANNHEIM

Kaiser Maximilian I
Der letzte Ritt rund
das höfische Turnier
Reiss-Engelhorn-Museen,
Museum Zeughaus, C5

TOT 23 NOVEMBER 2014

ROSENHEIM

INKA – Könige der Anden
Ausstellungszentrum
Lokschuppen Rosenheim,
Rathausstraße 24

TOT 30 NOVEMBER 2014

BERLIJN

1914-1918
Der Erste Weltkrieg
Deutsches Historisches
Museum, Zeughaus und
Ausstellungshalle,
Unter den Linden 2

TOT 14 DEZEMBER 2014

INGELHEIM

Dem Kaiser auf der Spur
1200 Jahre Karl der Grosse
und Ingelheim
Museum bei der Kaiserplatz,
François-Lachenal-Platz 5

TOT 25 JANUARI 2015

MÜNCHEN

Die Griechen in Italien
Staatliche Antikensammlungen
und Glyptothek,
Königsplatz 1 und 3

Zwitserland

TOT 31 AUGUSTUS 2014

GENÈVE

Terres d'Islam
Musée Ariana,
Avenue de la Paix 10

TOT 30 NOVEMBER 2014

BASEL

ROMA ETERNA
2000 Jahre Skulptur
aus den Sammlungen
Santarelli und Zeri
Antikenmuseum Basel
und Skulpturhalle,
St. Albangraben 5

TOT 21 DEZEMBER 2014

ZÜRICH

Archäologie
Schätze aus der Sammlung
des Schweizerischen
Nationalmuseums
Schweizerisches
Nationalmuseum
Landesmuseum Zürich,
Museumstrasse 2

Italië

TOT 5 OKTOBER 2014

ROME

La Biblioteca Infinita
I luoghi del sapere nel
mondo antico
Colosseo

TOT 11 JANUARI 2015

LE FERRIERE (LT)

**Satricum. Scavi e reperti
archeologici**
Museo di Satricum,
Via Nettunense 101

Opnieuw ontdekt!

Oude opgravingen en nieuwe resultaten binnen het Odysseeprogramma

De relatief jonge geschiedenis van de Nederlandse archeologie wordt gekenmerkt door een enorme toename van het aantal opgravingsprojecten sinds de ondertekening van het verdrag van Valletta in 1992. Echter, de resultaten van vele onderzoeken uit de 20^e eeuw lagen nog op de planken te wachten om uitgewerkt te worden. In 2003 maakte het rapport 'Odyssee' duidelijk dat het aantal nog niet verwerkte projecten ongeveer 4000 projecten bedroeg. Door subsidie konden in 2010 uiteindelijk 32 van dit soort 'Odyssee-projecten' geselecteerd worden om binnen een 1-jarig of 4-jarig tijdsbestek te verwerken. Nu, vier jaar later dus, kan dit Odysseeprogramma geëvalueerd worden.

Dat 'Malta' mede leidde tot een forse toename in het aantal opgravingen wil niet zeggen dat er in de periode die daaraan voorafging nauwelijks werd opgegraven. Vanaf de 19^e eeuw worden er in Nederland opgravingen uitgevoerd door verschillende instanties: eerst voornamelijk door het Rijksmuseum

van Oudheden maar later ook door de universiteiten, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (voorheen ROB), gemeentelijke archeologische diensten en commerciële bedrijven. Door de doelstellingen in het verdrag van Valletta en het vastleggen ervan in de Wet op de Archeologische Monumentenzorg in 2007 is de explosieve groei van het aantal opgravingen in de laatste decennia te verklaren. Al met al leverde dat in de

Resten van een boerderij uit de Romeinse tijd bij Ezinge, 1930 (Bron: Rijksuniversiteit Groningen/ Groninger Instituut voor Archeologie). De opgravingen van de wierde van Ezinge vonden plaats tussen 1923 en 1930. Al decennia is deze opgraving internationaal beroemd vanwege de goed geconserveerde sporen en daardoor vaste kost voor studenten archeologie. Gek genoeg was het tot voor kort nooit degelijk uitgewerkt.

P.J.R. Modderman (midden) op de opgraving van een LBK-grafveld in Elsloo, 1958 (Bron: RMO/ Universiteit Leiden). De eerste boeren in Nederland vestigden zich op de lössgronden van Zuid-Limburg. Nederzettingen en grafvelden uit deze periode zijn bekend uit de gehele regio maar tot voor kort waren die uit Elsloo en Sittard het bekendst en best bestudeerd. Met het vrijkomen van de gegevens uit opnieuw bestudeerde LBK-sites blijkt dat al die gemeenschappen hun eigen gewoontes ontwikkelden. Zo haalden ze bijvoorbeeld hun vuursteen van verschillende plaatsen.

20e eeuw ongeveer 8000 opgravingen op; dat is gemiddeld één opgraving per week. Niet verkeerd, zou je al snel denken als archeologie je na aan het hart ligt. Maar dat leidde ook tot de paradox dat de resultaten van vele onderzoeken uit de 20e eeuw nog op uitwerking lagen te wachten terwijl het aantal nieuw uit te werken opgravingen maar bleef stijgen. Dozen vol archeologische puzzelstukjes lagen klaar om in onze geschiedenisboeken te belanden, er waren alleen geen middelen om ze te plaatsen.

Odyssee

Hoog tijd voor een inhaalslag dus. De Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) besloot om een project te starten waarbij onderzocht werd wat de werkelijke achterstand was in het uitwerken van de oude opgravingen. In 2003 publiceerden zij hun rapport 'Odyssee' waaruit bleek dat ongeveer 4000 projecten nog verwerkt

Reconstructie Valkenburg-De Woerd (Bron: Mikko Kriek/Hazenberg Archeologie). Valkenburg aan de Rijn heeft mede door het Odyssee project nu niet alleen het meest gedetailleerd opgegraven castellum (Romeins fort) van Nederland maar ook de best onderzochte locatie van een vicus (dorp behorende bij het fort). Het lag een kilometer ten zuiden van het fort en was een onderkomen voor honderden handelaren, ambachtslieden en familieleden van de soldaten die er gelegerd waren. De locatie aan de Rijn en de Romeinse weg waren daarbij van cruciaal belang voor de bloei van deze nederzetting.

dienden te worden. Via een speciale subsidieronde van het Ministerie van OCW en NWO in 2010 werden uiteindelijk 32 van dit soort 'Odyssee-projecten' geselecteerd die binnen een 1-jarig of 4-jarig tijdsbestek verwerkt dienden te worden. Doel was tevens om de informatie van de oude opgravingen voor een breed publiek toegankelijk te maken. Bij het opzetten van de projecten ontstond een uniek samenwerkingsverband tussen alle instanties die zich in het archeologische werkveld bezig houden: zowel bedrijven als universiteiten, musea, provincies, gemeenten en de Rijksoverheid bundelden hun krachten. Dat de 32 projecten verspreid zijn over heel Nederland en vrijwel alle perioden uit de Nederlandse geschiedenis omvatten is eveneens uniek te noemen.

Nu alle projecten nagenoeg zijn afgerond is er tijd voor een evaluatie van het programma. Naast de gebruikelijke publicaties is er per project veel aandacht besteed aan publiekscommunicatie. Er verschenen reconstructies, websites, publieksboekjes en tentoonstellingen. Als kers op de taart werd op 14 april jl. een symposium georganiseerd in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Hier gaven internationale sprekers aan dat Odyssee een uniek en gewaardeerd project is en toonde een paneldiscussie met een aantal promovendi aan dat oud onderzoek en de structurele ontsluiting ervan nog steeds van essentieel belang is.

Het symposium was tevens het startschot voor de overzichtstentoonstelling 'Bij Nader Inzien. Nieuw onderzoek naar oude opgravingen'. De expositie laat de resultaten en een groot aantal vondsten zien van alle 32 projecten. Om ervoor te zorgen dat er in de

Rhenen, voorwerpen uit een rijk vrouwengraf (Bron: RMO). Een van de grootste vroegmiddeleeuwse grafvelden in Nederland werd ruim 60 jaar geleden opgegraven op de Donderberg bij Rhenen. De rijke grafgiften die daar zijn gevonden worden gerelateerd aan geslacht en status van de overledene. Daardoor vormen ze een belangrijke informatiebron voor onze beeldvorming van die periode. Met de uitwerking van deze opgraving, die van het vroegmiddeleeuwse grafveld bij Wijchen en het Anastasis project wordt dan ook een belangrijke schakel uit onze geschiedenis belicht. De Vroege Middeleeuwen blijken helemaal niet zo duister te zijn geweest als we dachten.

tentoonstelling een structuur ontstond die alle 32 projecten naast elkaar presenteert en daarnaast ook recht doet aan de individuele projecten en hun resultaten zijn ze gegroepeerd in vier koepelthema's: dynamiek, uitwisseling, expressie en conflict. Deze thema's zijn ondergebracht in één grote tentoonstellingsruimte.

Dynamiek

Het koepelthema Dynamiek belicht onder meer de locatiekeuze van nederzettingen en vorming van machtscentra. Dat begint natuurlijk al in de prehistorie met het opzetten van jachtkampen zoals bij het Bergumermeer. Deze site, die al decennia een rol speelde in onze beeldvorming over de mensen die zo'n 8000 jaar geleden in

Westerborg, vondsten van het afvalstort uit de periode van het doorgangskamp (Bron: RMO).

In tegenstelling tot de vondsten uit Romeinse militaire context werden voorwerpen uit de Tweede Wereldoorlog tot voor kort gezien als recent materiaal en daarom weggegooid of opgeruimd. Daar lijkt nu verandering in te komen. De voorwerpen uit het meest recente hoofdstuk van de archeologie vormen nieuwe bronnen van verhalen.

Expressie

In elke periode van de geschiedenis zijn er verschillen en overeenkomsten in de manieren van begraven, het meegeven van graf-giften en de locatiekeuze van een graf in het landschap. Die expressie komt goed naar voren in het gelijknamige thema. Hierin komen de legendarische opgravingen van het grafveld van Rhenen en het urnenveld op de Boshoverheide aan bod maar ook de minder bekende grafvelden van Oss en Bergeijk worden in dit thema uitgelicht. Naast de zorg voor de doden bieden mensen ook zorg aan de levenden en dan met name de zwakkeren in de maatschappij. De maatschappij voelt zich verantwoordelijk en in de Middeleeuwen uitte zich dat met name in de stichting van gasthuizen. Dit komt naar voren in het project uit Breda waarin het middeleeuwse gasthuis-complex De Beijerd wordt uitgelicht.

Conflict

Bij conflicten is vaak sprake van geweld-dadige gebeurtenissen en militaire bewegingen. Voor archeologen een interessant onderwerp en vanzelfsprekend ook een koepel-

Nederland woonden, blijkt toch een stuk complexer in elkaar te zitten dan altijd werd gedacht. Ook de eerste boeren komen in dit thema aan bod, die zich rond 5300 v.Chr. op de vruchtbare lössgronden van Zuid-Limburg vestigen. Het Odyssee onderzoek dat zich daar op richtte, toonde onder andere aan dat de beide oevers van de Maas tegelijkertijd bewoond werden door mensen met dezelfde culturele achtergrond. Dat de mensen steeds op een nieuwe manier het landschap indeelden in de ijzertijd en Romeinse tijd blijkt uit de projecten in Twente, het Vechtdal en de zandgronden rondom Oss. Centrerend van de macht in de Middeleeuwen wordt aangetoond bij de onderzoeken naar de terp in Wijnaldum, het palts-complex in Zutphen en de kasteelterreinen van Helmond.

handelsnetwerk bestond waarin de haven van Goedereede, de vicus van Valkenburg-De Woerd en een stad als Forum Hadriani een belangrijke rol speelden. Het bijna mythische Dorestad, waarvan in een project na meer dan 150 jaar onderzoek eindelijk alle resultaten zijn samengebracht, is een paar eeuwen later een grote speler in het internationale handelsverkeer. Tiel zal, zo blijkt uit een ander project, die rol tussen 900 en 1150 ook vervullen. Tot slot worden er in dit thema nog twee projecten gepresenteerd die te maken hebben met scheepsarcheologie. Transport over water is immers al sinds de late prehistorie onlosmakelijk verbonden met Nederland, waardoor scheepswrakken karakteristiek zijn voor het archeologische bestand.

Uitwisseling

Het rijke handelsverleden van Nederland komt goed naar voren in het thema Uitwisseling. Een aantal projecten toont aan dat er in de Romeinse tijd al een grootschalig

Dynamiek: één van de thema's op de tentoonstelling in het Rijksmuseum van Oudheden (Bron: RMO/Kors de Waard). In de tentoonstellingsruimte zijn alle Odyssee projecten ondergebracht in vier thema's. Dit komt niet alleen het overzicht ten goede; het geeft ook een mooi beeld van de veelzijdigheid en de tijdsdiepte van de projecten. Daarnaast wordt in een aparte inleidende zaal het Odyssee project kort geïntroduceerd met beeldmateriaal en een overzicht van alle onderzoekslocaties.

thema van de tentoonstelling. Een aantal projecten betreffende Romeinse fortificaties in Nederland sluit naadloos aan op dit thema, zoals de legerplaats op het Kops Plateau in Nijmegen, Fort Fectio bij Vechten, de versterkingen in Velsen en Aardenburg en het cavaleriefort bij Ockenburg in Den Haag. Ze voorzien ons van belangrijke informatie over de militaire structuur uit die periode en de daarbij teruggevonden, vaak spectaculaire voorwerpen. Recenter, maar niet minder belangrijk is het onderzoek naar resten uit de Tweede Wereldoorlog. Dit relatief jonge onderzoeksterrein vormt een nieuw hoofdstuk in het archeologische werkveld. Met het wegvallen van de mensen die deze periode van onze geschiedenis bewust hebben meegemaakt, komt het belang van de archeologie naar voren en de informatie die daardoor aan het beeld wordt toegevoegd.

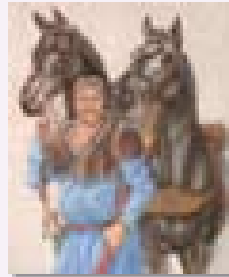
Naar een structurele aanpak

Het Odyssee project en de daarmee gepaard gaande tentoonstelling maken duidelijk dat oud onderzoek boeit, het dikwijls nieuwe inzichten geeft en daarom zeer de moeite waard is om vooral niet op de planken te laten liggen. Met de projecten uit dit Odyssee-traject is natuurlijk nog maar een fractie van het totaal nog uit te werken opgravingen behandeld, maar het toont in essentie wel de mogelijkheden die er zijn en vormt een basis voor een structurele aanpak van achterstallig onderhoud. Het project is een samenbindende factor geweest voor alle archeologische instanties in Nederland en laat zien dat, ondanks de diversiteit, we dezelfde passie voor archeologie en ons verleden delen. Uiteindelijk doen we er met zijn allen veel moeite voor om ons rijke bodemarchief optimaal te ontsluiten, voor zowel wetenschap als publiek.

Tekst: Joris Brattinga (RMO), Luc Amkreutz (RMO) en Evert van Ginkel (TGV teksten en presentatie)

Foto's: RMO, Kors de Waard/ Potztausend, Universiteit Leiden/ Faculteit der Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen/ Groninger Instituut voor Archeologie, Hazenberg Archeologie/ Mikko Kriek

Het (Stone)henge van Brabant

Een nieuwe impressie van de vorst van Oss door Raf Timmermans. (foto: R. Jansen)

Onderzoek genereert presentatie en andersom, zoals mijn collega Annemarieke vorige keer berichtte. Als die wisselwerking intensief is levert dat een vruchtbare dynamiek op. Dat is in het geval van de Vorstengraven van Oss zeker zo. De vondst van het Vorstengraf uit 1933 en de erop volgende restauraties maakten van het complex een nationaal topstuk. Die positie leidde mede tot vervolgoopgravingen in 2004 en 2007 in het aangrenzende grafveld van de Zevenbergen en de hernieuwde aandacht noopte ook weer tot nieuw onderzoek naar het oorspronkelijke Vorstengraf, waarover hier onlangs werd bericht. De presentatie van beide vorstengraven in Oss en in Leiden en de wetenschappelijke publicaties genereren zo een dynamiek die volgende projecten aanzwengelt.

Afgelopen week was het de beurt aan Oss. Met een aantal collega's gaf ik een lezing over het belang van de vondsten en de nieuwe ontdekkingen die er werden gedaan, ter gelegenheid van de opening van het monument 'paalgraven'. Eén van de besproken onderwerpen was de nieuwe interpretatie op basis van een analyse van het crematiemateriaal van de Vorst van Oss als een jongere, sterkere kerel die mogelijk niet zoveel last van zijn rug had gehad als eerst gedacht. Raf Timmermans maakte bij die gegevens een nieuwe impressie van de vorst. Naast zijn montere gedaante is nu ook duidelijk te zien waar alle spullen uit het Vorstengraf oorspronkelijk zaten doordat een paardenspan met wagen is toegevoegd. Daarna was het de beurt de Zevenbergen te bezoeken. Via een fietstunnel nabij het oude Vorstengraf, waar nu een graffiti kunstwerk over het grafveld en haar mythes is te zien, komt men via een nieuwe wandelbrug bij het terrein met de grafheuvels. Ingesloten tussen twee snelwegen en de Rijksweg ligt daar nu een gereconstrueerd prehistorisch landschap, compleet met grafheuvels, langbedden en palenrijen.

In een verre uithoek bevindt zich een uitkijktoren van waaruit men zowel de Zevenbergen overziet als het oorspronkelijke vorstengraf. Beiden in één blik weer herenigd: het (Stone) henge van Brabant.

Het mooie aan dit soort projecten is hun culturele spin-off. De Zevenbergen en het Vorstengraf zijn als het ware een soort culturele 'hubs', verbinders in meerdere dimensies.

Wetenschappers en amateurs, leken en kenners komen rond een monument in contact. Nationaal en regionaal is er een kruisbestuiving. De objecten liggen in het RMO en trekken daar de meeste bezoekers, maar om de plek en context te ervaren moet je naar Oss. Op dezelfde manier worden binnen en buiten verbonden. De objecten kunnen niet zonder de plek en andersom en daarom verwijzen we ook steeds intensiever naar elkaar. Tegelijkertijd is het nodig detailonderzoek naar de objecten te doen, maar dienen hypothesen ook buiten in het veld getoetst te worden. Tenslotte worden ook toen en nu weer in verband met elkaar gebracht. Dat behelst het nut van het doen van onderzoek naar oude opgravingen, maar ook van het actualiseren en presenteren van die kennis en dan niet alleen voor wetenschappelijke vakgenoten. Maar het slaat ook op het weer animeren van iets dat stil was. Een grafveld wordt weer een bezoeksplaats. Een stuk verleden tussen snelwegen. Er loopt weer een schaapherder met een kudde en mensen leggen stenen op de palenrijen als vorm van moderne herdenking. De stoffige spiegel van de archeologie wordt een beetje opgepoetst en we zien weer een glimp van onszelf. Ga eens kijken als u in de buurt bent.

Luc Amkreutz

IN SEPTEMBER VAN HET JAAR 9 NA CHR.
WERDEN DRIE ROMEINSE LEGIOENEN DOOR
DE GERMAANSE VELDHEER HERMANN IN
DE PAN GEHAKT. KEIZER AUGUSTUS WAS
HIERDOOR MAANDENLANG OVERSTUUR.
ONDANKS ZIJN SMEEKBEDEN BLEVEN ER
ZO'N 20.000 MAN VOOR ALTIJD ACHTER
IN HET TEUTOBURGER WOUD.

1-7 SEPTEMBER 2014

BURGOS (SPANJE)

The scientific value of 3D archaeology

Sessie in het kader van het 17e congres van de Unión Internacional de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas (UISPP)

Meer info: www.burgos2014uispp.es

9 SEPTEMBER 2014

LEIDEN

Boeren en aristocraten in Merovingisch Zuid-Nederland

Lezing door prof. dr Frans Theuws, hoogleraar middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Leiden

Plaats: Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Tempelzaal

Aanvang: 20 uur

Meer info: www.rmo.nl

13 EN 14 SEPTEMBER 2014

Nederland

Open Monumentendag

Thema: Op reis

Meer info: www.openmonumentendag.nl

13 EN 14 SEPTEMBER 2014

WALLONIË

Journées du Patrimoine 2014 - lieux de mémoire

Meer info: www.journeesdupatrimoine.be/

14 SEPTEMBER 2014

VLAANDEREN

Open Monumentendag, eendagsevenement

Meer info: www.openmonument.be

20 EN 21 SEPTEMBER 2014

BRUSSEL (HOOFDSTEDELIJK GEWEST)

Open Monumentendagen

Dit jaar als thema 'Geschiedenis en herinnering'

Meer info: www.monument.irisnet.be/nl/sensibi/journees.htm

27 SEPTEMBER 2014

(EN 11 OKTOBER 2014)

Leiden

Studiemiddag Keizer Augustus, in het kader van het Augustusjaar georganiseerd door Psefas, bureau voor mozaïekkunst en archeologie.

Plaats: Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Nehalenniazaal

Aanvang: 13 uur (tot 16 uur)

Meer info: www.psefas.nl/uncategorized/de-kunsten-ter-tijde-van-keizer-augustus/; www.rmo.nl

9 OKTOBER 2014

ALMERE

'Erfgoed binnen boord'

Archeologie en waterbodems, informatiedag georganiseerd door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in samenwerking met de gemeente Almere

Meer info: m.houkes@cultureelerfgoed.nl

14 OKTOBER 2014

LEIDEN

De vroegmiddeleeuwse nederzetting in Oegstgeest

Lezing door drs Jasper de Bruin, Faculteit der Archeologie van de Universiteit Leiden

Plaats: Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Tempelzaal

Aanvang: 20 uur

Meer info: www.rmo.nl

16 OKTOBER 2014

LEIDEN

Hittitische spijkerschrifttabletten

Lezing door dr Willemijn Waal, VU Amsterdam, georganiseerd door het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten (NINO)

Plaats: Rijksmuseum van Oudheden, Rapenburg 28, Leemanszaal

Aanvang: 15 uur

Meer info: www.rmo.nl

6 T/M 9 NOVEMBER 2014

MAASTRICHT EN SITTARD

Het eerste Euregionale archeologische congres 'What's new about the linearbandkeramik culture in the Meuse-Rhine-Region'

Meer info: www.lgog.nl/LBK-home.htm

20 EN 21 NOVEMBER 2014

DEN HAAG

Reuvsdagen

Meer info: www.reuvsdagen.nl

**Nu te
koop!**

Schatten van het mammoetstrand

Over sporen en grondlagen, opgegraven onder water en vóór, naar toekomst

De maasvlakke 2 in de toekomst en het verleden

Kom schatzoeken op het mammoetstrand

Maasvlakte 2 is met oerzand gebouwd.

Uit de bodem van de Noordzee. Wie daar nu zijn handdoek op uitrolt, komt oog in oog te staan met het verleden. Of het nu een mammoetkies, een nijlpaardkaak of de versteende keutel van een hyena is, het wordt allemaal gevonden tussen de schelpen op het Maasvlaktestrand. Elke dag opnieuw.

Bezoekerskorting

Het zand van Maasvlakte 2 is rijk aan sporen van voorbij leven van mens en dier. Wetenschappers hebben met de modernste technieken spectaculaire informatie boven water gekregen. De resultaten zijn nu bijeengebracht in een rijk geïllustreerd en vlot geschreven boek. Koop het in de boekhandel,

bestel het op www.maasvlakte2.com of maak gebruik van de bezoekerskorting in FutureLand.

Gebruik Oervondst Checker

Op het mammoetstrand zelf fossielen zoeken en meteen weten hoe oud die kunnen zijn? Ga naar www.oervondstchecker.nl en registreer je vondst. Downloaden niet nodig!

DE KRIM

Goud en geheimen van de Zwarte Zee

ALLARD PIERSON MUSEUM — AMSTERDAM

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

Allard Pierson Museum

LVR
Qualität für Menschen

VSFonds

M
mondriaan
fonds

Archeologie Magazine | Volgend nummer

Special: De Romeinen in Boedapest

De oorspronkelijke bewoners van het grondgebied waarop de huidige imposante hoofdstad van Hongarije gelegen is kwamen al vroeg met de Romeinen in aanraking. In 35 v.Chr. was het een Romeins leger onder leiding van Octavianus, de latere keizer Augustus, dat hier tijdens een veldtocht belandde. Beide oevers van de Donau werden door de Romeinen bewoond: op de plaats van het huidige stadsdeel Óbuda lag Aquincum, en op de plaats van Pest het kleinere Contra-Aquincum. De Romeinen legden langs de Donau militaire steunpunten aan. Zo ontstond in de 1e eeuw het legerkamp Aquincum, met daarnaast het stadje Óbuda voor de burgers. Aquincum groeide uit tot de hoofdstad van de Romeinse provincie Pannonië, die tussen de Oostelijke Alpen, de Donau en de Sava werd gevormd. Het verval zette in toen tegen het eind van de 4e eeuw de Romeinen hun grenzen niet langer konden verdedigen tegen de invallen van Germaanse stammen en de Hunnen. Wanneer je de pracht en praal van latere eeuwen in de huidige stad Boedapest op je laat inwerken, zou je niet onmiddellijk verwachten dat er daarbij ook nog wat sporen van de Romeinse aanwezigheid te zien zijn. Maar niets is minder waar.

Het eerst ontdekte pottenbakkersatelier in Tongeren

Nederlandse archeologen gingen in Tongeren op zoek naar resten van het Romeinse aquaduct. Ze vonden het niet. Mogelijk liep het aquaduct net buiten het opgravingsgebied verder de stad in. In plaats van die verwachte watergang uit de tweede eeuw stuitten de archeologen wel op de onverwachte resten van vier pottenbakkersovens. Op het opgravingsterrein ontdekten ze nog meer zaken die met pottenbakken te maken hebben, waaronder werkplaatsen, draaischijfkuilen, meerdere waterputten, afvalkuilen met talloze misbaksels en plekken met wit zand waarmee de klei gemagerd kon worden. En onder het pottenbakkersatelier vonden ze een begraafplaats uit de eerste helft van de eerste eeuw na Christus. De graven bleken vijftien individuen te bevatten.

Fascinerende kunst in Servische middeleeuwse kloosters

Vooraf vanuit Italië verspreidden zich aan het eind van de 10e eeuw overal in Europa invloeden van Romeinse kunst en architectuur. Die culturele stroming wordt gekenmerkt door een pittoreske schoonheid en een grote veelzijdigheid. Kloosters, kerken, koepels en kastelen zijn de symbolen van deze cultuurrijke periode. In Servië vermengde deze stroming zich met Byzantijnse elementen. Fascinerende voorbeelden van deze samensmelting van Romeinse en Byzantijnse elementen in de middeleeuwse kunst zijn in Servische middeleeuwse kloosters bewaard gebleven. Die voorbeelden zijn in het bijzonder in de vorm van architectuur, fresco's en iconen vaak ook van een spectaculaire, zo niet ontroerende schoonheid.